દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિ

ખંડ ૩ જો.

सीतावनवास.

મૂળ બંગાળીમાં

પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે કર્યો

તેનું ભાષાન્તર કરનાર

નારાયણ હેમચંદ્ર.

तेमणे रा० रा० पुरुषोत्तमराय सुंदरजी
झाला जुनागढना नायब दिवानना
आश्रयथी मुद्रांकित कर्यो.

મુંબઈ:
"એજ્યુકેશન સોસાઈટી" પ્રેસમાં છાપ્યો.
સન ૧૮૮૮.

પ્રસ્તાવના.

આપણા દેશની નારીપ્રકૃતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો જોવામાં આવેછે, તેથી ભારતની આટલી હીનાવસ્થામાં પણ તેનું મુખ ઉજ્વલ રહ્યું છે; હિંદુઓના ગૃહમાં પવિત્રતા આશ્ચર્ય ભાવે રક્ષા કરેછે. ભારત અંગના જેવી પતિવ્રતા, કષ્ટ સહન કરવાવાળી, સ્વાર્થત્યાગ કરનારી, અને પ્રલોભનને જય કરનારી તેવીજ અચંચળ, શાન્ત સ્વભાવની અને ધર્મનિષ્ઠાવાળી છે; પૃથ્વીમાં એવી ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. વિશેષ વિવેચના કરી જોયાથી માલમ પડશે કે, તેવી નારી કોઈ આદર્શ ચરિત્રથી ઉત્પન્ન થઈછે. ભારતની પ્રત્યેક નારીની આંખ સામે અને હૃદયદર્પણમાં જે આદર્શ ચરિત્ર અવિનશ્વર અક્ષરથી પણ વધારે ઉજ્વલ વર્ણમાં ચિત્રિત રહ્યુંછે, તે સીતાનું ચરિત્ર છે. જન્મ દુઃખિની સીતાએ ચિરંજીવન દુઃખમાંજ ગાળ્યું, પરંતુ તેનું જીવન પતિવ્રતાની ખાણ થઈ, ને તે સ્ત્રીજાતિને ધર્મશિક્ષણ આપવામાં લાગી રહ્યુંછે.

સીતા મિથિલના રાજર્ષિ જનકની કન્યા હતી, જનક બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા, તેથી તેમણે પોતાની કન્યાને ધર્મની ઉચ્ચ નીતિથી દીક્ષિત કરી હતી. સીતાએ જે નીતિશિક્ષા લાભ કરી હતી, તેનો પરિચય વાક્યથી થતો નથી; પરંતુ તેનું જીવનવર્ણન તે વિષે થોડી સમજણ આપશે.

અયોધ્યાના રાજા શ્રી રામચંદ્ર જ્યારે પિતૃસત્ય પાળવા માટે રાજસંપદ્ છોડી સંન્યાસી વેષથી વનવાસ જવા નિકળ્યા ત્યારે સીતાએ તેમની સાથે જવાને કહ્યું. રાજકન્યા, રાજવધૂ ઈચ્છા કર્યાથી સુખ સંપદ્માં વગર હરકતે રહી શકત. પરંતુ ઈચ્છાપૂર્વક તે સર્વ તૃણવત્ માનીને સ્વામીની સેવા માટે સહન નહિ થઈશકે એવો ક્લેશનો બોજો માથે ઉઠાવી તેમની સાથે પોતે વનચારીણી થઈ. સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને સ્વામીની અનુવર્તિ થવું એજ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે, આ નીતિ તેમણે પોતાના જીવનમાં બાલ્યકાળથીજ પરીણત કરી હતી. તેથી પતિસહ ઝુપડીમાં રહી ફળમૂળ ભક્ષણ, વનચર મૃગસહ આલાપ પરિચય કરી જીવન ગાળવા લાગી. સીતાને એમાં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ આવતો હતો. આ સુખ શાથી સ્થાપીત થયું હતું? ખરેજ પોતાના સ્વામી પ્રત્યે દૃઢભક્તિનું આ ફળ હતું. થોડા દિવસ એમ વહ્યા પછી નિશાચર રાવણ આવી તેમનું હરણ કરી ગયો. ચેડી વેષ્ટિત કરીને અશોકવનમાં તેમને રાખી. ત્યાં સીતાના ચરિત્રની વિશેષ પરીક્ષા થઈ. પ્રલોભન અને વિભિષિકા બન્નેએ એકત્ર થઈને તેમને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા વાસ્તે જેટલો થઈ શકે તેટલો યત્ન કર્યો, પરંતુ કોઈ રીતે તેમના પતિગત અટલ ચિત્તને તેઓ વિચલિત કરવામાં ફાવ્યા નહિ. સીતાએ તેના કોપપર નજર કરી નહિ. સાધ્વીનારીનું દુઃસહ તેજ દુર્વંત રાવણ સહન નહિ કર્યાથી પાછું જવું પડ્યું હતું. રાવણની પુરીમાં અતુલ સંપત્તિ

હતી. સુભગ, સુરમ્ય, સુશોભન, સર્વભી જગતનું વાંછિત ધન હતું તે આપીને રાવણ તેમની ચરણસેવાનો અભિલાષી થયો, પોતાની સર્વ રાણીઓને તેમની દાસી કરવાને કહ્યું, તથાપિ તે કોઈ રીતે સીતાના ચિત્તને અણુમાત્ર આકૃષ્ટ કરી શક્યો નહિ. એ વખતની સીતાની હાલતનો વિચાર કર્યાથી કોઈના પણ મનમાં ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ. સ્વામીને વનમાં મૂકીને આવીછે તેમને પાછા ક્યારે મળીશ એ વિચાર અહોનીશ તેના હૃદયને વ્યાકુલ કરતો હતો. ચારેબાજુ રાવણની ચેડીઓ એમને વશીભૂત કરવા માટે તર્જન, ગર્જન, તિરસ્કાર અને પ્રહાર કરતી, તે અવસ્થામાં પ્રાણ ધારણ કરવો અસંભવિત હતો, તથાપિ સીતા યથાર્થ વીરના પ્રમાણે સર્વ તાડના અને યંત્રણા શોસતી હતી અને પ્રાણપતિના, ઉદ્દેશથીજ જીવન ધારણ કરતી હતી. રામરાવણમાં લઢાઈ થઈ, રાક્ષસનો વંશ નિર્વંશ કરીને જ્યારે સીતાનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે રામ તેમને લઈને અયોધ્યા ગયા. અયોધ્યામાં રાજ્યસુખ થોડું અનુભવ કર્યું ન કર્યું એટલામાં સીતાના દુર્ભાગ્યનો બીજો એક બનાવ બન્યો, પ્રાણપ્રિય પતિ રામચંદ્રે સીતાને વાસ્તે દુર્વહ કલેશ સહન કરીને સીતાનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમણે એક પરિચટના મૂર્ખ વચન સાંભળી સીતાને ગરોદર સ્થિતિમાં તજી. સીતા વાલ્મીકિના તપોવનમાં આશ્રય લઈ રહી. તેમને બે વીર તનય પ્રસવ થયા તેઓ થોડા કાળમાં વિદ્યાવિશારદ થયા, પરંતુ તેઓ

સહવર્ત્તમાન પણ સુખ ભોગવવું સીતાના ભાગ્યમાં બન્યું નહિ. શ્રીરામચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બન્ને પુત્રોએ સુમધુર સ્વરથી રામાયણ ગાયું તેથી સર્વ મનુષ્યો ઘણાજ આનંદિત થયા અને રામને તેની ખબર કહી તેથી તેમને બોલાવીને રામાયણનો કેટલોક ભાગ સંભળાવ્યો. કૌશલ્યાએ રામ અને સીતાની મુખ મુદ્રાનો આભાસ બન્ને કુમારોમાં જોઇને મનમાં ધાર્યું કે, એ સીતાના પુત્ર હોવા જોઈએ તેની ખાતરી કરવા માટે બન્ને કુમારોને બોલાવીને તેમના માતાપિતા સંબંધી પૂછ્યું, તેઓએ પોતાના માબાપના સંબંધી અજ્ઞાનતા દેખાડી; તેથી વાલ્મીકિને તે સંબંધી ખબર પૂછી, વાલ્મીકિએ સર્વ હકીકત્ જણાવી અને સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી. તે સાંભળીને રામે કહ્યું કે, જો પ્રજા ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ આપે તો ઘણી ખુશીની સાથે પાછી ગ્રહણ કરીશ, જો પ્રજા પરીક્ષા લેવા માગે તો પરીક્ષા આપશે તો હું ગ્રહણ કરીશ. ત્યારપછી સભામાં સીતાને બોલાવીને વાલ્મીકિએ પ્રજા સમક્ષ રામને સીતાને ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી તેથી કેટલીક પ્રજા આનંદિત થઈ અને કેટલીક પ્રજા નાખુશ થઈ તે, જોઈને રામચંદ્રે સીતાના ચરિત્રની પાછી પરીક્ષા લેવાની ઠરાવી. શ્રીરામચંદ્રના મુખથી આવા પોતાના વિષેના સંદેહ રૂપી ઠરાવથી અતિ દુઃખી થઈ સીતાએ પ્રાણ છોડ્યો.

સીતાએ ચિરજીવન દુઃખ ભોગવ્યું હતું, ત્યારે તે શાવાસ્તે જીવન ધારણ કરી રહી હતી, એવો ઘણાકોના

મનમાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો હશે; અને ઘણાક સીતાને દુર્ભાગ્ય જાણીને તેમના પ્રતિ કૃપા અશ્રુ વરસાવતા હશે પરંતુ વિવેચના કરી જોયાથી પ્રમાણ થશે જે સીતાના પ્રમાણે જીવન કોઈએ ધારણ કર્યું નથી, અને તેમના જેવી સૌભાગ્યવતી રમણી કોઈજ થઈ નથી. ભારત સંતાનો! કૃપાચક્ષુએ નહિ જોતાં આનંદ વિસ્ફારિત નેત્રથી, તેના પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરો. આત્મસુખને વાસ્તે જેનું જીવતર છે તેનું જીવન અતિ નિકૃષ્ટ પશુ જીવતર છે. જગતના મંગળને વાસ્તે જેનું જીવતર છે, તેનું જીવતર પ્રકૃત મૂલ્યવાન અને ઈશ્વરના આશીર્વાદને પાત્ર છે. સીતાના જીવતરે જે ધર્મદૃષ્ટાંત પ્રદર્શન કર્યુંછે. તેથી તે અમર અને ચિરજીવંત થઈને ભારત ઘરને પવિત્ર અને સુખી કરેછે. પોતાના જીવનનું વર્ત્તમાન ફળ જો તે આજ જોઈ શકત તો પોતાના સઘળા જીવનનું કષ્ટ યંત્રણા શું તે નિમેષમાં ભૂલી જાત નહિ? પોતાના જીવનમાં એથી પણ વધારે કષ્ટ સહન કરીને પણ જો નારીકુળને સ્વર્ગીય ધર્મનું શિક્ષણ કારણ થઈ પડવાને શું તે ઉત્સાહિત થાત નહિ?

હાલના સમયમાં ભારતનારીના પતિત્રાણ માટે પાછો સીતાનો અવિર્ભાવ પ્રાર્થનીય થયોછે, કઈ નારી બીજાને સુખી કરવા પોતાનું જીવન ઉત્સર્ગ કરવા તૈયાર છે? તેમજ સીતાના પ્રમાણે દુઃખસહન કરીને ધર્મવ્રત પાલવામાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞ છે? બ્રહ્મનિષ્ઠ પિતા તથા ગુરૂના ઉપદેશથી અલૌકિક ધર્મદૃષ્ટાંત જગત્‌માં બતા-

વવાને કઈ નારી ઉત્સાહવતી છે? જે ગુજરાતી નારી ઉત્સાહવતી છે તેમને સીતાચરિત્રનું અનુકરણ કરવામાં કંઈક મદદ મળે એ ઉદ્દેશથી બંગાળીમાં ભક્તિભાજન પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના "સીતાર વનવાસ" નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરીને મ્હારી સ્વર્ગવાસી માતા દેવકોરના સ્મરણાર્થે દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિનો ત્રીજો ખંડ સીતાવનવાસ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યોછે તે લોકોને પસંદ પડ્યાથી મ્હારો શ્રમ સફળ થયેલો સમજીશ અને ઉત્સાહમાં મત્ત થઈ સીતાચરિત્રનું પુસ્તક પણ કરીશ.

આ પુસ્તક છપાવવામાં માન્યવર પુરૂષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા જુનાગઢના નાયબ દિવાન તરફથી આશ્રય મળ્યાથીજ આ પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવ્યુંછે તેથી તેમનો આભાર ગુજરાતી વર્ગોએ માનવો ઉચિત છે.

અંતે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરૂંછું કે આ પુસ્તકને સુધારી આપવાનું કામ શ્રદ્ધાસ્પદ કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રિવાડીએ અનુગ્રહ પૂર્વક કર્યું છે તેને માટે હું એ ભાઈનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

મુંબઈ,
તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૮૮. } નારાયણ હેમચંદ્ર.

सीतावनवास.

પ્રકરણ ૧ લું.

ચિત્રદર્શન.

રામ રાજગાદી ઉપર બેસીને ઉત્તમ પ્રકારે રાજ-વ્યવસ્થા અને પુત્રની પેઠે પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા. તેમની રાજનીતિયુક્ત વ્યવસ્થાથી થોડા દિવસમાં આખું કોશલરાજ્ય સર્વ પ્રકારે સુખસંપદમાં પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. ટુંકામાં તેમના અધિકારની વેળાએ પ્રજાને જેવું સુખ મળતું હતું, તેવું ભૂમંડળમાં કોઈપણ કાળે અથવા કોઈપણ રાજાના રાજ્યમાં જોવામાં આવ્યું નહોતું. તેઓ દરરોજ નિમેલ વખતે મંત્રિઓની સાથે શુદ્ધ મનથી રાજકાર્યસંબંધી વિચાર કરતા હતા; અને બાકી રહેલો કાળ પોતાના ત્રણ ભાઈઓ અને જાનકી-ના સહવાસસુખમાં ગાળતા હતા.

કાળે કરીને જાનકીને ગર્ભ રહ્યો, તેથી રામને તથા રાજમાતા કૌશલ્યાને ઘણોજ આનંદ થયો અને રાજ-મહેલમાં બધે ઉત્સવ જેવું જણાવા લાગ્યું એટલુંજ

નહિ; પ્રજા પણ ટૂંક મુદતમાં આપણે યુવરાજનું દર્શન કરીશું, એવું જાણીને આનંદથી પોતપોતાનાં મકાનોમાં ઘણા પ્રકારના ઉત્સવ કરવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગે, યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે રાજા રામચંદને સહકુટુંબ પોતાના આશ્રમમાં આવવા માટે તેડું મોકલ્યું. તે વેળાએ જાનકીને પૂરા દિવસ થવા આવ્યા હતા, એવાસ્તે તેપોતે અને તેના આગ્રહથી રામ અને લક્ષ્મણ પણ ગયા ન હોતા. માત્ર વૃદ્ધ રાણીઓ અને તેમની જોડે ગુરૂ વશિષ્ઠ અને અરૂન્ધતી જમાઈના યજ્ઞમાં ગયાં. દહાડા પોહોચેલી સગર્ભા જાનકીને ઘરમાં મૂકીને ત્યાં જવાને તેઓ કોઈ રીતે રાજી નહોતાં પરંતુ વશિષ્ઠે જમાઈનું તેડું કબૂલ રાખવું જોઈએ એવો વિચાર કરીનેજ ઘણી નાખુશીથી ગયાં હતાં.

કેટલાક દિવસ પેહેલાં રાજા જનક, પુત્રી અને જમાઈને જોવા માટે અયોધ્યામાં આવ્યા હતા, તેઓ કૌશલ્યા વગેરે યજ્ઞના દર્શન કરવા ગયાં તે પછી થોડા દિવસમાં પાછા મિથિલામાં ગયા. સસરા અને પિતાના વિયોગથી રામ અને જાનકી ઘણાંજ શોકાતુર થયાં. પૂર્ણ ગર્ભ અવસ્થામાં શોકમોહાદિથી હાનિનો સંભવ સમજીને રામચંદ્ર સર્વ કર્મ છોડી દેઈને સીતાને શાન્ત રાખવા માટે હમેશાં તેની પાસે રહેતા હતા.

એક દહાડો રામચંદ જાનકીની પાસે બેઠા હતા, એવી વેળાએ ચોપદાર આવીને નમ્રવચનથી બોલ્યો કે, મહારાજ! મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી ખબર

લઈને અષ્ટાવક્ર મુનિ પધાર્યા છે. રામ અને જાનકીએ આ શબ્દ સાંભળતાંજ ઘણી આતુરતાથી ચોબદારને કહ્યું, તેમને જલદીથી અહિં લાવ. ચોબદાર તરતત્યાંથી જઈને પાછો અષ્ટાવક્રની જોડે તેઓની સાથે આવીને ઉભો રહ્યો અષ્ટાવક્રે 'દીર્ઘાયુરસ્તુ' કહીને હાથ ઊંચા કરી રામસીતાને આશીર્વાદ આપ્યો. રામ અને જાનકીએ મુનિને પ્રણામ કરીને બેસવાને આસન આપ્યું, તે બેઠાં; ત્યાર પછી રામે પૂછયું ભગવાન ઋષ્યશૃંગ તો કુશળ છે ને? તેમનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્નતાથી પૂર્ણ થાયછે કે? સીતાએ પણ પૂછયું, મારા ગુરૂજનો તથા દેવી શાન્તા કુશળતો છે ને? તેઓ સંભારે છે કે એકદમ વિસરી ગયાં?

અષ્ટાવક્રે સઉની કુશળતા જણાવીને સંભાષણ પૂર્વક જાનકીને કહ્યું, દેવિ! ભગવાન્ વશિષ્ઠ દેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, ભગવતી વિશ્વંભરા દેવીએ તમને જન્મ આપ્યો છે; સાક્ષાત્ પ્રજાપતિ રાજા જનક તમારા પિતા છે; તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજકુળની રાણી છો; હું તમારી બાબતમાં કંઈ પણ જુદાપણું જોતો નથી; અને રાત્રદિવસ એજ પ્રાર્થના કરૂં છું કે 'તમે વીર પુત્રની માતા થાઓ.' સીતા, આવું વચન સાંભળી જરા લજ્જાયમાન થઈ. રામ ઘણાજ હર્ષિત થઈને કહેવા લાગ્યા, જ્યારે ભગવાન વશિષ્ઠ દેવે આશીર્વાદ આપ્યો છે, ત્યારે અવશ્ય અમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. ત્યારપછી અષ્ટાવક્રે રામચંદ્રને નમ્રતાથી કહ્યું કે, મહારાજ!

ભગવતી અરૂન્ધતી દેવી, વૃદ્ધ રાણીઓ અને કલ્યાણિ શાંતા એમણે ઘણાજ આશીર્વાદ કહ્યા છે, અને કહ્યું છે કે સીતાને જે જે ઇચ્છા થાય તેતે તરત પૂરા કરવાને બંદોબસ્ત કરજો. રામે કહ્યું, આપ તેઓને મ્હારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો કે, જ્યારે જ્યારે એ જે જે ઇચ્છા જણાવે છે તે તે તરત પૂર્ણ કરવામાં આવેછે; તે બાબતમાં હું એક પળ પણ વિલંબ કરતો નથી.

ત્યાર પછી અષ્ટાવક્રે કહ્યું, દેવિ જાનકિ! ભગવાન ઋષ્યશૃંગે સ્નેહથી કહ્યું છે, પુત્રિ! તું પૂર્ણ ગર્ભવંતી છે એ વાસ્તે તને અહિં બોલાવી નહિ, એ માટે મને તારો અપ્રિય ગણીશ નહિ. તને ખુશી રાખવાનેજ રામ તથા લક્ષ્મણને તારી પાસે રાખ્યા છે; આરંભ કરેલો યજ્ઞ પૂર્ણ થશે એટલે અમે સઉ અયોધ્યામાં આવીને તારો ખોળો નવા કુમારથી સુશોભિત જોઈશું. રામે આ સાંભળીને હસતે ચહેરે તથા ઉલ્હાસથી અષ્ટાવક્રને પૂછયું, ભગવાન વશિષ્ઠ દેવે મને કંઈ આજ્ઞા કરી છે? અષ્ટાવક્રે કહ્યું, મહારાજ! વશિષ્ઠ દેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, જમાઈના યજ્ઞમાં રોકાયાથી મારે કેટલાક દિવસ સુધી અહિં રહેવું પડશે; તમે જુવાન છો અને થોડા દિવસ થયાં રાજગાદી ઉપર બેઠા છો; માટે પ્રજાને ખુશી રાખવાનો સર્વદા યત્ન કરજો; પ્રજારંજનથી ઉપજેલી નિર્મળ કીર્તિજ રઘુવંશનું પરમ ધન છે. રામે કહ્યું, ભગવાનની આ આજ્ઞાને માટે હું તેમનો ઘણોજ આભારી થયો. તેમની આજ્ઞા અને ઉપદેશ સર્વદા હું માથે ચઢા-

વું છું. આપ તેમના ચરણારવિંદમાં મ્હારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ કહીને કહેજો કે, પ્રજાને સર્વ પ્રકારે ખુશીરાખવામાટે મ્હારા સ્નેહ, દયા તથા સુખભોગને ત્યાગ કરવાં પડે અથવા પ્રાણપ્રિય જાનકીનો પરિત્યાગ કરવો પડે તોપણ તેમાં આંચકો ખાઈશ નહિ. પ્રજારંજનકાર્યમાં હું ક્ષણ પણ આળસ કરીશ નહિ એવું નિશ્ચય માનજો. રામનાં આવાં વચન સાંભળીને સીતા ઘણીજ ખુશી થઈને કહેવા લાગી, એમ ન થાય તો આર્યપુત્ર રઘુકુલ ધુરંધર કેમ કહી શકાય?

ત્યાર પછી રામચંદ્રે પાસે ઉભેલા ચાકરને અષ્ટાવક્રને વિશ્રામ કરવાની જગા દેખાડવાને આજ્ઞા કરી. અષ્ટાવક્ર આશીર્વાદ આપીને વિશ્રામ કરવા ગયાને રામ અને જાનકી પાછાં વાતચીત કરવા લાગ્યાં. એવી વેળાએ લક્ષ્મણે આવીને કહ્યું, આર્ય! મેં એક ચિતારાને આપનું ચિત્ર ચિતરવાને કહ્યું હતું, તે તેણે આ ચિત્ર તૈયાર કરી આણ્યું છે તે જૂઓ. રામે કહ્યું વત્સ! દેવી દલગીર થયાથી કેવી રીતે તેને ખુશી કરવામાં આવે તે તું સારીપેઠે જાણે છે. આ ચિત્રમાં કયાં સુધી ચિતર્યું છે? લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી જાનકીની અગ્નિથી પરીક્ષા કર્યાના બનાવ સુધી.

તે સાંભળીને રામે ઘણોજ અફશોસ દેખાડીને કહ્યું, વત્સ! તું મ્હારી પાસે હવે આ વાત કહીશ નહિ. આ બનાવ સાંભળ્યાથી અથવા સ્મરણ થયાથી હું ઘણોજ શરમાઉં છું. કેવો ખેદનો વિષય છે! જેણે જન્મ લી-

ધાથી જગત્ પવિત્ર થયું છે તેને વળી બીજાથી પવિત્ર કરવી! હાય! પ્રજારંજન એ કેવું ભય ઉપજાવે એવું વ્રત છે! સીતાએ તે સાંભળીને કહ્યું, નાથ! આ વાત સંભારીને શામાટે આપ વૃથા ખેદ પામો છો! આપે તે વેળાએ ડાહાપણનું કામ કર્યું હતું; એમ જો ન કર્યું હોત તો હમેશના નિર્મળ રઘુકુળમાં કલંકનો સ્પર્શ થયો હોત, અને મ્હારો અપવાદ પણ દૂર થાત નહિ. સીતાનાં આવાં વાક્ય સાંભળીને રામચંદ્ર ઘણો નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા, પ્રિયે! હવે એ વાત પડી મૂકો; આવો આ ચિત્ર જોઈએ.

પછી સઉ ચિત્રપટ જોવા લાગ્યાં. સીતાએ થોડી વાર સુધી અહિંથી તહિં જોઈને રામને પૂછયું, નાથ! આ ચિત્રના ઉપલા ભાગમાં પેલું શું ચિતર્યું છે? રામ બોલ્યા, પ્રિયે! એ સઉ સમંત્રક જૃંભક અસ્ત્ર છે. બ્રહ્માદિ પ્રાચીન ગુરૂઓએ વેદની રક્ષા કરવા માટે લાંબી મુદત સુધી તપશ્ચર્યા કરીને જે તપોમય તેજઃપુંજ પરમ અસ્ત્ર મેળવ્યાં હતાં. ગુરૂ પરંપરાથી ભગવાન્ કૃશાશ્વની પાસે તે અસ્ત્ર આવ્યા, અને તેમની પાસેથી રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રે તે મેળવ્યાં. ત્યારપછી તે પરમ કૃપાળુ રાજર્ષિએ મારાપર વિશેષ કૃપા દેખાડીને તાડિકા રાક્ષસીને મારવાની વેળાએ મને તે આપ્યાં હતાં, ત્યારથી એ બધાં મ્હારી પાસે છે. તને પુત્ર થશે તેના કબજામાં હવે તે રહેશે.

લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી! અહિં મિથિલાનું વૃત્તાન્ત જુઓ.

સીતા તે જોઈને ઘણીજ ખુશી થઈએ કહેવા લાગી, ઠીક આર્યપુત્ર હરધનુ ઉપાડીને ભાંગવાને તૈયાર થયા છે અને મ્હારા પિતાજી આશ્ચર્ય પામીને પાપણ ફરકવા વિના એકી નજરથી જુએ છે. આહા! કેવું સુંદર ચિત્ર આંક્યું છે! વળી અહિં વિવાહ વખતની સભા દેખાય-છે. આ સભામાં તમારા ચાર ભાઈ તે વેળાને યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર પહેરેલા કેવી શોભા આપે છે. આ ચિત્ર જોવાથી જણાય છે કે જાણે હું તે પ્રદેશ અને તે સમય હાલ જોતી ઊભી છું! સીતાનું આ વાક્ય સાંભળીને પૂર્વ-વૃત્તાન્ત યાદ આવ્યાથી રામ બોલ્યા, પ્રિયે! યથાર્થ કહ્યું. મહર્ષિ શતાનંદે તારા સુંદર કોમલ હાથને મ્હારા હાથમાં આપ્યો હતો તે સમય હમણા જાણે હોય એમ મને ભાસેછે.

ચિત્રપટની બીજી જગાએ આંગળી દેખાડીને લક્ષ્મણે કહ્યું, જુઓ આ આર્યા (સીતા), આ આર્યા માંડવી, અને આ વધૂ શ્રુતકીર્તિ; તેણે લજ્જાથી (પોતાની પત્ની) ઉર્મિલાનું નામ કહ્યું નહિ. લક્ષ્મણને લજ્જાયમાન્ જો-ઈને તેની મશ્કરી કરવા માટે સીતાએ હસતે ચેહેરે ઉર્મિલાના ચિત્રતરફ આંગળી બતાવીને લક્ષ્મણને પૂછયું, વત્સ! આ બાજુએ કોનું ચિત્ર ચિતરેલું છે? લક્ષ્મણે કંઈ જવાબ ન આપતાં જરા હસીને કહ્યું, દેવિ! જુઓ જુઓ અહિં હરધનુ ભાંગવાની વાત સાંભળીને ક્રોધથી લાલચોળ થયલો ક્ષત્રિયકુલનો નાશકરનાર ભગવાન ભૃગુનંદન (ફરસુરામ) અયોધ્યા જવાનો રસ્તો રોકીને

ઉભા રહ્યાછે અને પેલી બાજુએ જુઓ, ભુવનવિજયી આર્ય (રામ), તેમનો અહંકાર તોડવા માટે બાણ ફેંકવા લાગ્યાછે. રામ આત્મપ્રશંસા સાંભળવામાં ઘણાજ શરમાતા હતા, તેથી તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું લક્ષ્મણ! આ ચિત્રમાં બીજાં નાના પ્રકારનાં જોવાં જેવાં ચિત્ર છે તે મૂકી દઈને શામાટે આ ચિત્ર ઉપર ચર્ચા ચલાવોછો? સીતાએ રામનાં વાક્ય સાંભળીને આનંદથી કહ્યું, નાથ! આમ ના બન્યું હોત તો સંસારના લોકો એક અવાજે આપની આટલી પ્રશંસા કેમ કરત? ત્યાર પછી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યાની વેળાનું ચિત્ર નજરે પડ્યાથી આંસુભરી આંખે ગદગદ વાણીથી રામ કહેવા લાગ્યા, આપણે પરણી આવ્યાં તે ટાણે કેટલા પ્રકારના ઉત્સવથી દિવસ ગાળ્યા હતા! પિતાજીને કેટલો આનંદ ઉપજ્યો હતો! ઉત્તમ વહુઓ મળ્યાથી માતાઓ કેવી મગન થઈ હતી, અને તેમની કેટલી બરદાસ કરતી હતી! તથા કેટલી મમતા દેખાડતી હતી! રાજ-મહેલમાં નિરંતર ખુશી તથા ઉત્સવ કેવાં વ્યાપી રહેતાં હતાં. હાય! એવા સર્વ આનંદના તથા ઉત્સવના દિવસ ગયાછે! લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! આ મંથરા છે. રામે મંથરાનું નામ સાંભળતાંજ અન્તઃકરણમાં વિરક્ત થઈને કંઈ જવાબ ન આપતાં બીજી તરફ નજર કરીને કહ્યું, પ્રિય જુઓ જુઓ, શૃંગવના નગરમાં ઝાડ નીચે પરમ બંધુ નિષાદપતિની જોડે સમાગમ થયો હતો, તે સમયનું આ ચિત્ર એ કેવું સુંદર ચિત્ર્યું છે!

સીતાએ તે જોઈ હર્ષ દેખાડીને કહ્યું, નાથ! આ તરફ જટાબંધન અને વલ્કલ ધારણનું વૃત્તાન્ત જુઓ. લક્ષ્મણે ખેદ દેખાડીને કહ્યું, ઈક્ષ્વાકુવંશના વૃદ્ધો, પુત્રના હાથમાં રાજસત્તા સોંપીને અરણ્યવાસ કરેછે, પરંતુ આર્યને બાલ્યકાળથીજ તે કઠોર વનવાસગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો. ત્યારપછી તેણે રામના તરફ જોઈ કહ્યું, આર્ય! મહર્ષિ ભરદ્વાજે જે વડ પાસે આપણને ચિત્રકુટ જવાનો માર્ગ દેખાડીને અમુક વાત કહી હતી તે આ કાલિન્દી કિનારા ઉપરનું વડનું ઝાડ છે. તે સાંભળીને સીતાએ કહ્યું, નાથ! આ પ્રદેશની વાત આપને સાંભરે છે? રામે કહ્યું, પ્રિયે! હું તે કેમ વીસરી જાઉં? આ જગાએ તું થાકી ગઈ હતી અને મ્હારા ખોળામાં માથું રાખીને ઊંઘી ગઈ હતી.

સીતાએ બીજી તરફ આંગળી બતાવીને કહ્યું, આર્ય જુઓ જુઓ, આ તરફથી આપણે દક્ષિણ વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ કેવું સુંદર ચિત્રેલું છે! મને સાંભરેછે કે આ જગાએ હું સૂર્યના સખ્ત તડકાથી ગભરાયલી હતી. તે વેળાએ આપે હાથમાં તાડનું પાંદડું લેઈ મ્હારા માથા ઉપર ધરી રાખીને તડકો રોક્યો હતો. રામે કહ્યું, પ્રિયે! પેલી નદીના કિનારા ઉપર તપોવનવાસી ગૃહસ્થો વાનપ્રસ્થધર્મ ધારણ કરીને રહેલા છે. તપોવનનાં પેલાં ઝાડની નીચે તેઓ કેવા વિશ્રામસુખ ભોગવવામાં વખત ગાળતા હતા! લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! પેલા ઘણા પ્રવાહ જેમાંથી નીકળી વસ્તીમાં

વહેતા જાયછે એ પાહાડ છે તે પહાડનું શિખર હમેશાં વાદળાંથી ઘેરાયલું સુશોભિત રહેછે તેની તલાટીમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઝાડ આવી રહેલાં છે તે પાંદડાંથી સદા ભરપૂર અને લીલાંછમ હોવાથી શીતળ તથા મનોહર દેખાયછે· ઉત્તમ પ્રકારના જળવાળી પવિત્ર નદી ગોદાવરી તેના પગ પાસેથી પસાર થતી હોય તે પ્રમાણે મોજા ઉડાડતી વેગથી વહી જાય છે. રામે સીતાને કહ્યું, પ્રિયા! તને સાંભરતું હશે કે આ જગાએ આપણે કેવાં સુખમાં રહેતાં હતાં? આપણે ઝુંપડીમાં રહેતાં અને લક્ષ્મણ વનમાં ફરીને ખાવાનાં ફળમૂળ વગેરે લાવતો હતો. સવારે અને સાંજે ગોદાવરીના કિનારે હળવે હળવે ફરીને આપણે શીતળ સુગંધ હવા ખાતાં હતાં. હાય! આપણે તેવી અવસ્થામાં રહીને પણ કેવા સુખથી દિવસ ગાળતાં હતાં.

લક્ષ્મણે ચિત્રપટના બીજા ભાગ ઉપર આંગળી બતાવીને કહ્યું, આર્ય! આ પંચવટી છે, અને અહિં શૂર્પણખા છે. આ જોતાંજ મુગ્ધ સ્વભાવથી સીતાની અવસ્થા જાણે તે વખતના જેવીજ થઈ હોય એમ જણાવવા લાગી. તેણે ઉદાસી ચહેરે રામને કહ્યું, હા નાથ! અહિંથી હવે જોવા સાંભળવાને અંત આવ્યો! રામે હસતે મુખે તેને શાંત કરીને બોલ્યા, હે વિયોગદુઃખના અનુભવવાળી! આ ચિત્રપટ ખરેખરૂ પંચવટી અથવા પાપીણિ શૂર્પણખાનું નથી. લક્ષ્મણે અહિંથી તહિં નજર કરીને કહ્યું કેવું આશ્ચ-

ર્યે! ચિત્ર જોયાથી પૂર્વેનું વૃત્તાન્ત વર્ત્તમાનવત્ જણાય-છે. દુરાચારી રાક્ષસોએ સોનાના મૃગના છળથી જે ભારે અનર્થ કર્યો હતો, અને જેનો યોગ્ય બદલો તેમને આપી ચૂક્યા છિયે, તથાપિ એ વાત યાદ આવ્યાથી કાળજું કોરાઈ જાયછે. એ બનાવ બન્યા પછી આર્ય જનશૂન્ય સ્થળે વિકલ ચિત્તથી કષ્ટ ભોગવતા હતા તે જોયાથી સખ્ત હઈડું પણ પીગળ્યા શિવાય રહી શકે નહિ! વજ્રના જેવું હૃદય પણ જેથી ભેદાયા વિના રહેશે નહિ.

લક્ષ્મણનું આવું કહેવું સાંભળીને સીતા આંસુ-ભરી આંખે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી, હાય! આ અભાગિણીને માટે આર્ય પુત્રને કેટલું કષ્ટ ભોગવવું પડયું હતું!! આ વેળાએ રામની આંખમાંથી પણ આંસુ પડવા લાગ્યાં, તે જોઈને લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! ચિત્ર જોઈને આપ આટલા બધા ચિંતાતુર કેમ થાઓ છો? રામે કહ્યું, વત્સ! તે વેળાએ મ્હારી હાલત એવી ખરાબ થઈ હતી કે, જો વેર લેવાનો સંકલ્પ હમેશાં અન્તઃકર-ણમાં જાગૃત રહ્યો નહોત તો કદીપણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત નહિ! આ ચિત્ર જોવાથી તે અવસ્થા સાંભરી આવેછે અને જાણે મ્હારા હૃદયની મર્મની ગાંઠો શિથિલ થઈ હોય એમ જણાયછે! તેં એ સર્વ સાક્ષાત્ જોયું હતું, ત્યારે હવે અજાણાની પેઠે શામાટે વાત કરેછે!

ઉપર પ્રમાણે રામનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણ જરા દિલગીર અને લજ્જિત થયો તેથી ચાલતી વાત ફેરવીને રા-

મની ચિત્તવૃત્તિને બીજા વિષયપર દોરવાની આવશ્યકતા જાણીને તે બોલ્યો. આર્ય! આ બાજુએ દંડકારણ્યનો પ્રદેશ જુઓ. આ જગાએ દુર્દર્ષ કબંધ રાક્ષસનો વાસ હતો: આ તરફ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં મતંગ મુનિનો આશ્રમ છે; આ પેલી સિદ્ધ શબરી બાઈ છે: પેલી બાજુએ પંપા સરોવર દેખાય છે, રામ પંપા શબ્દ સાંભળીને સીતા તરફ જોઈ બોલ્યા, પ્રિયે! પંપા ઘણુંજ સુંદર સરોવર છે. હું તારી ખોળા કરતો કરતો એના કિનારે આવી ચઢ્યો; ત્યાં આવીને જોયું તો પ્રફુલ્લિત થયલાં કમળો, મંદ મંદ પવનથી જરા હાલીને સરોવરમાં રહ્યે રહ્યે કહી શકાય નહિ એવી શોભા આપતા હતાં એમની સુગંધથી ચારે બાજુએ આનંદ આનંદ થઈ રહેતો. ત્યાં ભમરાઓ મધ ચૂસવામાં મત્ત થઈને ગુણ ગુણ સ્વરથી ગાન કરતા હતા અને હંસ, સારસ વગેરે ઘણીક જાતનાં જલચર પક્ષીઓ આનંદથી એના નિર્મળ જલમાં રમતાં હતાં. તે વેળાએ મ્હારી આંખો આંસુથી ભરાયલી હોવાને લીધે હું તે સરોવરની શોભા સારીપેઠે જોઈ શક્યો નહિ; આંસુની એક ધારા નીકળ્યા પછી બીજી ધારા પડવામાં પળ માત્ર આંખને જે અવકાશ મળતો હતો, તેટલા વખતમાંજ એકવાર ઉપર ઉપરથી મેં જોયું હતું.

સીતાએ, ચિત્રપટના એક ભાગ ઉપર લક્ષ્ય રાખીને લક્ષ્મણને પૂછ્યું, વત્સ! પેલા જે પર્વતની ઉપર ફૂલોથી શોભી રહેલા કદંબના ઝાડની ડાળીઓ ઉપર

મદમત્ત મયૂરમયૂરીઓ નૃત કરેછે. અને તેની નીચે સૂકાયલા શરીરવાળા આર્યપુત્ર મૂર્છિત થઈને પડયા છે. તથા તમે રોતા રોતા એમને પકડી રહ્યા છો. એ પર્વતનું નામ શું છે? લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! એ પર્વતનું નામ માલ્યવાન્ છે. વરસાદના દિવસમાં એ અતિ રમણીય સ્થાન થાય છે. જુઓ તાજા વરસાદને લીધે એના શિખર ઉપર કેવી અલૌકિક શોભા થઈ રહી છે. આ જગાએ આર્ય ઘણાજ વિકલચિત્ત થઈ ગયા હતા. આ વાત સાંભળવાથી પોતાની પૂર્વ અવસ્થા સાંભરી આવ્યાથી રામ ઘણાજ વિકલ થઇને બોલ્યા, વત્સ! છાનો રહે, છાનો રહે! હવે તું માલ્યવાનનું નામ દેઈશ નહિ! એ સાંભળ્યાથી મ્હારો શોકસાગર વેગથી ઉછળેછે અને જાનકીનો વિરહ ફરી નવો ભાવ ધારણ કરેછે! આ વેળાએ સીતાને કંટાલો ઉપજવાના ચિન્હ દેખાવવા લાગ્યાથી લક્ષ્મણે રામને કહ્યું, આર્ય હવે ચિત્ર જોવાનું પ્રયોજન નથી; આર્યા જાનકીને કંટાળો આવ્યોછે. હમણાં એમને વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા જણાયછે તેથી હું જાઉંછું; આપ આરામ ગૃહમાં પધારો.

આટલું કહીને લક્ષ્મણે વિદાયગીરી લીધી. તેટલામાં સીતાએ રામને કહ્યું, નાથ! ચિત્ર જોતાં જોતાં મને એક અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇછે તે આપે પૂર્ણ કરવી પડશે. રામે કહ્યું, પ્રિયે! શી અભિલાષા છે તે કહો હું તે પૂર્ણ કરીશ. સીતાએ કહ્યું, મ્હારી અભિલાષા એ છે કે, પાછી મુનિ-

પત્નીઓની સાથે મળીને તપોવનમાં વિહાર કરવો તથા ભાગીરથીના નિર્મળ જલમાં નાહવું. સીતાની અભિલાષા સાંભળીને રામે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! હમણા ગુરૂજનોએ આજ્ઞા કરી મોકલી હતી કે જાનકીને જે અભિલાષા થાય તે તરત પૂર્ણ કરવી; એટલામાટે તપોવનમાં જવાને જરૂરની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કર. કાલે સવારે એની ધારેલી જગાએ મોકલીશું. સીતા આથી ઘણીજ ખુશ થઈને બોલી, નાથ! આપને પણ સાથે આવવું પડશે. રામે કહ્યું. પ્રિયે! તેપણ શું તારે કહેવું પડશે! તારી આંખો આગળથી ખસીને હું શું એક પળપણ સુખી રહી શકીશ? ત્યાર પછી સીતાએ લક્ષ્મણ તરફ જોઈને કહ્યું, વત્સ! તમારે પણ અમારી જોડે આવવું પડશે. આના ઉત્તરમાં 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને જવાને ઉપયોગી તૈયારી કરવા માટે લક્ષ્મણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨ જું.

જનવાયકા.

લક્ષ્મણ ગયા પછી રામ અને સીતા વિશ્રામભવનમાં ગયાં, ત્યાં ખુલ્લા દીલથી ઘણી પ્રકારની વાતચીત કરવાં લાગ્યાં. થોડા વખત પછી સીતાને ઊંઘ આવવા માંડી ત્યારે રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે! જો થાક જણાતો હોય તો મ્હારા ગળે હાથ નાંખીને થોડો કાળ વિશ્રામ કર.

સીતાએ તેપ્રમાણે પોતાનો કોમળ હાથ રામને ગળે નાંખ્યો તેના સ્પર્શથી નિર્વચનીય સુખ અનુભવ કરી, રામે કહ્યું, પ્રિયે! ત્હારા હસ્તસ્પર્શથી મ્હારૂં સર્વ શરીર અમૃતમય થઈ ગયું છે. ઈન્દ્રિયો અપૂર્વ રસાવેશમાં મગ્ન થઈ જાય છે, ભાન ભૂલી જવાય છે અને આકસ્માત મને નિદ્રા આવેછે, કે મોહ થાય છે તે કંઈ કહી શકતો નથી. રામના મુખમાંથી નીકળેલાં આવાં અમૃતસરખાં વચન સાંભળીને સીતાએ હસતે ચેહેરે કહ્યું, નાથ! આપ હમેશ મને અનુકૂલ અને કૃપાલુ છો; હમણા મેં જે સાંભળ્યું છે એના કરતાં સ્ત્રીને બીજો શો સૌભાગ્યનો વિષય હોય! હવે મ્હારી પ્રાર્થના એટલી છે કે આપ હમેશ મ્હારાપર આવો સ્નેહ તથા કૃપા રાખજો એટલે ઘણું છે.

સીતાના નમ્ર, મધુર અને મોહક વચન સાંભળીને રામે કહ્યું, પ્રિયે! ત્હારા વાક્ય સાંભળ્યાથી મ્હારૂં શરીર શીતલ થાય છે, કાન અમૃતરસમાં તલ્લીન થઈ જાય છે, ઈન્દ્રિયો બહુ મોહિત થાય છે, અને અંતઃકરણ ઉમંગે છે. સીતા લજ્જિત થઈને બોલી, નાથ! એ વાસ્તેજ સઉ આપને પ્રિયંવદ કહે છે. ગમે તેમ હો; અંતે આ (હું) નિરભાગીણીનું આટલું બધું સૌભાગ્ય પ્રગટ થશે એમ સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું ન હોતું. આમ કહીને સીતા સૂવા માટે ઉત્કંઠિત થઈ તેથી રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે! અહિં પથારી નથી, એટલા માટે આ મ્હારા બાહુ જે આપણા વિવાહસમયથી, ગમે તો ઘરમાં, ગમે તો

વનમાં, ગમે તો બાળ્યકાલમાં, ગમે તો યૌવનમાં, દરેક પ્રસંગે અને દરેક સ્થળે તને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થતા આવ્યા છે તેજ હાથ ઉપર આજપણ વિશ્રામ લો. આમ કહીને રામે પોતાના હાથ પહોળા કરી અને સીતા તેના ઉપર માથું મૂકીને તરત ઊંઘી ગઈ.

થોડીવાર સુધી સ્નેહથી સીતાનું મુખારવિંદ જોઈને, પ્રીતિપ્રફુલ્લ નયનથી રામ સ્વગત કહેવા લાગ્યા, કેવું આશ્ચર્ય! જ્યારે પ્રિયાના મુખરૂપી ચંદ્ર જોઉંછું ત્યારેજ મ્હારૂં ચિત્ત ચકોરના જેવું બનેછે અને અન્તરાત્મા અનિર્વચનીય આનંદ રસમાં નિમગ્ન થાય છે! ટૂંકામાં એ મ્હારા ઘરની લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે, મ્હારી આંખને ઠંડા અને હિતકારી અંજન તુલ્ય છે, અને એનો સ્પર્શ ચંદનરસના અભિષેક જેવો છે; મ્હારા ગળે વળગેલા એના હાથ શીતલ લીસા મોતીની માળાનું કામ સારે છે! કેવી અજાયબી! પ્રિયા સર્વ વાતે અલૌકિક અને પ્રીતિપ્રદ છે. રામ મનમાંને મનમાં આમ વિચારમાં મગ્ન હતા, એટલામાં સીતા સ્વપ્નું જોઈને ઊંઘમાં કહેવા લાગી હા નાથ! કયાં ગયા!

સીતાના સ્વપ્ન ભાષિત શબ્દ સાંભળીને રામ સ્વગત કહેવા લાગ્યા, કેવો ચમત્કાર! ચિત્ર જોયાથી પ્રિયાના અંતઃકરણમાં આગળ થઈ ગયલો વિરહ ભાવનાનો ભાવ ઉપજ્યો હતો, તેજ સ્વપ્નામાં આવીને તેને દુઃખી કરેછે. પછી સીતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં રામ પ્રેમથી રોમાંચિત થઈને

કહેવા લાગ્યા, અહા! અકૃત્રિમ પ્રેમ કેવો પરમ પદાર્થ છે! ગમે તો સુખ હોય, દુઃખ હોય, ગમે તો સંપત્તિ હોય, કે વિપત્તિ હોય, ગમે તો જુવાની હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા હોય, તોપણ સત્યપ્રેમ સર્વ અવસ્થામાં એકસરખો અને વગર બદલાય એવો છે. એવો પ્રેમસુખના અધિકારી થવું એ કંઈ થોડા સૌભાગ્યની વાત ન કહેવાય; પરંતુ ખેદનો વિષય એ છે કે. આવો પ્રેમ જગતમાં ઘણોજ વિરલ તથા દુર્લભ હોયછે. જો તે એટલો વિરલ તથા દુર્લભ ન હોત તો સંસારમાં સુખની હદ રેહેત નહિ.

રામના ઉપર પ્રમાણે સ્વગત બોલવાની સમાપ્તિ થતાંજ, વાક્ય સમાપ્ત નહિ થતાં દ્વારપાળ સામે આવી હાથ જોડીને બોલ્યો, મહારાજ! દુર્મુખ દરવાજા ઉપર ઉભો છે. એને વિશે મહારાજની શી આજ્ઞા થાયછે? દુર્મુખ એ રામના અંતઃપુરનો ઘણોજ વિશ્વાસુ નોકર હતો. પોતાના રાજવહિવટ વિશે પ્રજાનો અભિપ્રાય કેવો છે તે યુક્તિથી જાણી લાવીને પોતાને જણાવવા માટે રામે તેને મુકરર કર્યો હતો તેથી તે દરરોજ છુપીરીતે એ વિષયનો શોધ કરતો હતો, અને જે દિવસે જે જાણતો તે રામને જણાવતો હતો. હમણાં તેને આવેલો જાણીને રામે દ્વારપાળને કહ્યું, જલદીથી તેને મ્હારી પાસે આવવાને કહે. દ્વારપાળે આજ્ઞા જાહેર કર્યાથી દુર્મુખે આવીને રામને પ્રણામ કર્યા, અને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો. રામે તેની તરફ નજર કરીને પૂછયું, કેમ દુર્મુખ!

આજે શું જાણ્યુંછે ? દુર્મુખે કહ્યું, મહારાજ ! સર્વે પ્રજા કહેછે કે અમે રામરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છિયે.

આ વાત સાંભળીને રામે કહ્યું, તું દરરોજ પ્રશંસાની ખબર આપેછે; જો કોઈએ કંઈ દોષ કહયો હોય તો કહે, કે જેથી તેને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવામાં આવે. મેં સ્તુતિ સાંભળવા માટે તને નીમ્યો નથી. દુર્મુખ દરરોજ સ્તુતિ સાંભળતો હતો, તેથી જે સાંભળતો હતો તે અકપટથી રામની પાસે કહેતો હતો. આજ તેણે સીતા સંબંધી દોષ સાંભળ્યો હતો પણ એ અપ્રિય ખબર કેહેવી અનુચિત જાણીને તેણે છુપાવી રાખી હતી. પરંતુ રામના ઉપર પ્રમાણે કહેવાથી તે ચકિત તથા ગાભરો થઈને જરા વારસુધી ચુપ રહ્યો, પછી બુદ્ધિને જરા સ્થિર રાખીને શુષ્ક મુખથી અચકાતે સ્વરથી બોલ્યો, નહિ મહારાજ! હું કંઈ દોષ સાંભળતો નથી. તે આમ વાતચીત કરતો હતો ખરો; પરંતુ તેનો ચેહેરો ઉતરી ગયલો જોવાથી રામના અંતઃકરણમાં ઘણો સંદેહ ઉપજ્યો તેથી તેમણે અત્યંત અકળાઈને વ્યાકુલ વચનથી દુર્મુખને કહ્યું, અવશ્ય આજ તેં કાંઈ દોષ સાંભળ્યા છે; ગેંગેં ફેંફેં શામાટે કરે છે? શું સાંભળ્યું છે તે ઝટ કહે, વાર લગાડ નહિ. જો તું ખરી વાત નહિ કહે તો હું ત્હારાપર ઘણોજ કોપાયમાન થઈશ, અને જન્મારા સુધી તારૂં મ્હોં જોઈશ નહિ.

રામનો આવો દેખાવ જોઈ ઘણોજ શંકિત થઈને

દુર્મુખે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું કેવો મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું! મહારાણી સંબંધી લોકાપવાદ મહારાજને હું શા રીતે જણાવું! હું ઘણોજ હતભાગ્ય છું, નહિતો આવી નોકરી કબૂલજ કેમ કરૂં! ખરે; હવે એ વિચાર કંઈ કામના નથી. જ્યારે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં નોકરી કબૂલ કરીછે ત્યારે ખરી હકીકત મહારાજને નિવેદન કરવીજ જોઈએ. આમ નક્કી કરીને ધ્રુજતે શરીરે તે કહેવા લાગ્યો, મહારાજ! જો સર્વે વાત યથાર્થ કહેવાની આપ આજ્ઞા કરોછો તો કૃપાકરીને અહિંથી ઉઠી બીજા ઓરડામાં ચાલો; મ્હારો પ્રાણ જતે પણ એ વાત અહિં હું કહીશ નહિ. રામ તેની વાત સાંભળવા માટે એટલા બધા ઉત્સુક થયા હતા કે સીતાને જાગવાની વાટ સુદ્ધાં નહિજોતાં ધીમે ધીમે પોતાના હાથપરથી તેનું મસ્તક નીચે મેલીને દુર્મુખની જોડે બીજા ઓરડામાં ગયા.

ત્યાં જઈને રામે ઘણીજ વ્યગ્રતા દેખાડીને દુર્મુખને કહ્યું, હવે વાર ના કર; શું સાંભળ્યું છે તે ઝટ કહીદે. તારો દેખાવ જોઈને મ્હારા અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના સંદેહ ઉપજેછે- દુર્મુખે કહ્યું, મહારાજ! મેં જે ખરાબીની વાત સાંભળી છે તે આપની પાસે કહેવી પડશે એ મનમાં આવ્યાથી મ્હારા આખા શરીરનું લોહી સુકાઈ જાયછે. પરંતુ જ્યારે હિતાહિતનો વિચાર નહિ કરતાં બાતમીદારનું કામ મેં માથે લીધુંછે ત્યારે મ્હારે વાસ્તવિક હકીકત અવશ્ય કહેવી પડેછે. મેં જેવું સાં-

ભળ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કરૂંછું; એમાં મ્હારો અપરાધ ગણશો નહિ. મહારાજ! ખચિત સઉ લોકો એકે અવાજે સર્વ પ્રકારે વિખ્યાતી કરીને કહેછે કે, અમે રામરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છિયે; કોઈ પણ રાજાએ કોશલ દેશમાં શાસનની આવી ઉત્તમ રીતિ સ્થાપી નહોતી. પરંતુ કોઈ કોઈ મહારાણીની વાત કહાડીને કુથલી કરેછે. તેઓ કહેછે કે આપણાં રાજાનું મન ઘણુંજ નિર્વિકારી છે. સીતા એકલી આટલા કાળ સુધી રાવણના ઘરમાં રહી તોપણ મહારાજે તેમાં કંઈ બીજી વાત તથા દોષ નહિ સમજતાં વગર હરકતે પોતાને ઘેર આણી. હવે આપણા ઘરની સ્ત્રીઓના ચરિત્રમાં દોષ લાગ્યાથી તેઓને શાસનમાં રાખવી મુશ્કેલ પડશે કારણ કે તેમ કરીશું તો તેઓ સીતાના ચરિત્રનું તથા મહારાજના કૃત્યનું વર્ણન કરીને અમને નિરૂત્તર કરશે. અથવા રાજા ધર્માધર્મનો નિશ્ચય કરનારા છે, અમે તેમની પ્રજા છિયે તેથી તે જે ધર્મના અનુસારે ચાલેછે તે ધર્મ પ્રમાણે અમારે પણ ચાલવું પડશે. મહારાજ! જે સાંભળ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કર્યું. મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજો! હા વિધાતા! આટલે દિવસે તેં મ્હારૂં દુર્મુખ નામ ખરૂં પાડયું. આમ કહીને તેણે વિદાયગીરી લીધી, અને રોતો રોતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દુર્મુખના મ્હોંથી સીતાનો અપવાદ સાંભળીને રામ હાય મારીને સ્વગત કહેવા લાગ્યા. હવે શું કરવું!

આમ બોલોને કપાયલા ઝાડની પેઠે તે જમીન ઉપર પડી ગયા અને આંસુભરી આંખે તથા વ્યાકુલ વચનથી વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગ્યા. અરેરે! કેવી ખરાબીની વાત સાંભળી! એના કરતાં મ્હારી છાતીમાં વજ્રનો ઘા થયો હોત તો ઠીક થાત! શા માટે હજી સુધી હું જીવતો રહ્યોછું! ખરેખર હું ઘણોજ અભાગ્યો છું. જો એમ ના હોત તો શાવાસ્તે આવેલો રાજ્યાધિકાર છોડીને મ્હારે વનવાસ જવું પડે! શામાટે દુરાચારી દશાનન (રાવણ) પંચવટીમાં આવીને મ્હારી પ્રાણપ્રિયા જાનકીનું હરણ કરીને નિર્મલ રઘુકુળને અપવાદનું કલંક લગાડે! તે અપવાદ અદ્‌ભૂત ઉપાયથી દૂર કર્યા પછી શામાટે પાછો ચર્ચાતો રહે! સર્વ પ્રકારે મ્હારો જન્મ અને મ્હારૂં જીવતર દુઃખ ભોગવવા માટેજ નિરમાણ થયેલાં છે! હવે હું શું કરૂં!! કંઈપણ સમજી શકાતું નથી! આ લોકાપવાદ ઘણોજ ફેલાયોછે. તે અપવાદ નિર્મૂળ છે એમ જાણીને તુચ્છ ગણવો કે નિરપરાધી જાનકીનો પરિત્યાગ કરીને એ અપવાદથી ઉત્પન્ન થયલું કલંક ટાળવું, એ બેમાંથી શું કરવું તેનો કંઈપણ નિર્ણય હું કરી શકતો નથી. આવું ધર્મ સંકટ કોઈને પડયું નહિ હોય!!

આવી રીતનો ખેદ કરીને, રામ થોડીવાર સુધી નીચું માથું રાખીને ચુપ બેઠા, ત્યાર પછી નિશ્વાસ છોડીને ધાર્યું કે હવે એ વિષયમાં કર્ત્તવ્યાકર્ત્તવ્યને નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી જ્યારે મેં રાજ્યભાર

લીધો છે ત્યારે સર્વ ઉપાયથી લોકોને ખુશ રાખવા એ મ્હારૂં કર્ત્તવ્યકર્મ છે અને એ મ્હારો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; માટે જાનકીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હે વિધાતા! તારા મનમાં આવુંજ ધારેલું હતું! આમ કહીને રામ મૂર્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા.

થોડી વારે સાવચેત થયા ત્યારે રામ ઘણા દયાળુ સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, જો હમણા હું સચેતન થાત નાહિ તો મ્હારે સર્વપ્રકારે સારૂં હતું. મ્હારે નિરપરાધી જાનકીનો પરિત્યાગ કરીને પાપના કીચડમાં લિપ્ત થવું ના પડત. થોડા દિવસ ઉપર અષ્ટાવક્રની આગળ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, લોકરંજનને માટે જાનકીનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડે તો પણ તે કરવાને હું ચુકીશ નાહિ. આમ નિપજવાનું હશે તેથીજ શું મ્હારા મુખમાંથી આવી ભયાનક પ્રતિજ્ઞાનાં વાક્ય નિકળ્યાં હતાં! હા! પ્રિયે જાનકિ! હા પ્રિયવાદિનિ! રામમયજીવિતે! હા અરણ્યવાસસહચરિ! અંતે ત્હારી આવી અવસ્થા થશે એમ સ્વપ્નામાં પણ નહોતું જાણ્યું! તું એવા દુરાચારીના, એવા નરાધમના, એવા હતભાગ્યના હાથમાં પડીછે કે થોડા કાળને માટે પણ ત્હારા ભાગ્યમાં સુખ ભોગવવું લખ્યું નથી! તેં ચંદનનું વૃક્ષ જાણીને ઝેરી ઝાડનો આશ્રય પકડયોછે! મેં પરમ પવિત્ર રાજવંશમાં જન્મ લીધો છે ખરો, પરંતુ મ્હારા આચરણ ચાંડાળના કરતાં પણ હજાર ગણાં અધમ છે, નહિતો વિના અપરાધથી ત્હારો ત્યાગ કરવાને કેમ તૈયાર થાઉં!

હાય! જો આ પળે મ્હારો પ્રાણ દેહમાંથી નીકળી જાય તો હું છૂટું! હવે જીવવું શા કામનું છે! ખરેખર મ્હારૂં જીવવું નિષ્પ્રયોજન છે! બધું જગત્ મને શૂન્ય તથા અરણ્ય સરખું જણાયછે!!

આમ કહેતાં કહેતાં ઘણાંજ વ્યાકુલ હૃદય તથા ધ્રૂજતા શરીરવાળા થઈને રામ થોડા વખત સુધી છાનામાના બેશી રહ્યા. ત્યાર પછી લાંબા નિશાસો મૂકીને બોલ્યા, હાય! આ શું થયું!! એમ કહીને કોશલ્યા વગેરેને ઉદ્દે-શીને ખેદથી કહેવા લાગ્યા. હા માતા! હા તાત જનક! હા દેવિ વસુંધરે! હા ભગવતિ અરૂન્ધતિ! હા કુલગુરો વશિષ્ઠ! હા ભગવાન વિશ્વામિત્ર! હા પ્રિયબંધુ બિભીષણ! હા પરમોપકારી સખે સુગ્રીવ! હા વત્સ હનુમાન! તમે બધા ક્યાં ગયાંછો! તમે કંઈપણ જાણતા નથી! અહિં દુરા-ત્મા રામ તમારૂં ખરાબ કરવાને તૈયાર થયોછે, અથવા હવે હું તેવા મહાત્માઓના નામ લેવાને અધિકારી નથી: મ્હારા જેવા મહાપાતકીએ નામ લીધાથી નિસંદેહ તે-ઓને પાપ સ્પર્શી કરશે. હું જ્યારે સરલ હૃદયની પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીને નિરપરાધી જાણ્યાંછતાં વગર હરકતે તેને પરિત્યાગ કરવાને તૈયાર થયોછું, ત્યારે મ્હારા કરતાં મહાપાતકી બીજો કોણ હોય! હા રામમયજીવિતેસીતા! પાષાણમય કઠોર હૃદયના રામથી અંતે ત્હારી આવી દુર્ગતિ નીપજશે તે તું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહિ હોઉ! નિઃસંદેહ રામનું હૃદય વજ્રલેપવાળું છે, નહિ તો કેમ હજીસુધી ફાટી જાય નહિ. અથવા વિધાતાએ જાણ્યા

જોઈને મ્હારૂં હૃદય આવું કઠોર બનાવ્યું છે નહિ તો વગર હરકતે આવું ક્રૂરકર્મ કેમ કરી શકું.

આમ કહેતાં કહેતાં રામ આંસુ ઝરતી આંખે વિશ્રામ-ભવનમાં જઈને ત્યાં સૂતેલી સીતાની સામે ઉભા રહ્યા, અને હાથ જોડીને તેને સંબોધન કરીને કહ્યું, પ્રિયે! હત-ભાગ્ય રામ આ જન્મને માટે ત્હારી પાસેથી વિદાય-ગીરી લેછે!! આમ કહીને અનિવાર્ય શોકાગ્નિથી બળતા હૃદયે તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા અને ભાઈઓની જોડે સલાહ કરીને ધારેલી ધારણા (સીતાનો પરિત્યાગ કરવાની) પાર પાડવા માટે વિચારભવનની તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

વિચાર અને ત્યાગ.

રામ મંત્રભવનમાં જઈને રાજ્યાસન ઉપર બેઠા, અને પાસે ઉભેલા નોકરોને ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને તેડવા માટે મોકલ્યા. 'સાંજે આર્ય અને જનક-તનયા (સીતા) એકઠાં થઈને કાળ ગાળતાં હતાં અને અત્યારે મંત્રભવનમાં જઈને અકસ્માત્ અમને શા-માટે તેડાવ્યા હશે'! એ વિચારનો કંઈ નિર્ણય કરી નહિ શક્યાથી ભરત વગેરે ઘણા સંદેહમાં પડી વ્યાકુલ હૃદયના થઈ ગયા, તથા મનમાં ને મનમાં નાના પ્રકા-રના વિતર્ક કરતા કરતા જલદીથી મંત્રભવનમાં આવી

પહોંચ્યા; ત્યાં આવીને જુએછે તો રામ લમણાઉપર હાથ મૂકીને એકલા બેઠા છે, ઘડીએ ઘડીએ નિસાસો મૂકેછે, અને તેમની આંખોમાંથી અખંડ આંસુની ધારા વેહેછે. ભાઈની આવી દશા જોઈને ભાઈઓ ઘણાંજ શોકાતુર થયા; અંતે શા કારણથી તેમની આવી અવસ્થા થઈ હશે તે કોઈ રીતે નહિ સમજ્યાથી બેભાન જેવા થઈને પૂતળાંની પેઠે સામે ઉભા રહ્યા. અતિ ભયાનક હાનિનો બનાવ બન્યો હશે એવું ધારીને તે ત્રણ જણમાંથી કોઈએ પણ કંઈ કહેવાની હિંમત કરી નહિં. તેઓએ ધાર્યું કે ખચિત કાંઈ ભારે આફત આવી હશે અંતે રામની આવી દિઙ્મૂઢ દશા જોઈને તેઓ ઘણાજ દુ:ખી થઈને રોવા લાગ્યા.

થોડો વખત વિત્યા પછી રામે ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવ્યો અને આંખમાંના આંસુ લુછીને સ્નેહપૂર્વક ભાઈઓને બેસવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ આસન ઉપર બેઠા અને ખેદ થતી આંખે રામચંદનું બહુજ ઝાખું થયલું મુખ જોવા લાગ્યા. પાછાં રામની આંખમાંથી જોર ભેર આંસુ વેહેવા લાગ્યાં; તે જોઇને તેઓ પણ ઘણાજ શોકાતુર થઇને બહુ રોવા લાગ્યા. આમ છાનામાના બેશી રેહેવું યોગ્ય નથી એમ ધારીને પછી થોડીવારે લક્ષ્મણે વિનય વચનથી રામચંદને પૂછયું, આર્ય! આપની આવી અવસ્થા જોઈને અમે બહુ ખિન્ન થયા છિયે. અમને લાગેછે અવશ્ય કંઈપણ ભારે હાનિ થઈ હશે; ઉંડું પાણી કદીપણ અલ્પ કારણથી હાલતું નથી;

સામાન્ય વાયુના વેગથી હિમાચલ કદાપિ વિચલિત થઈ શકતો નથી, એટલામાટે શા કારણથી આપ આવી રીતે અફસોસમાં બેઠેલા છો, તે વિસ્તારથી અમને કહીને અમારા પ્રાણની રક્ષા કરો. આપનું મુખારવિંદ સાયંકાળના કમળના કરતાં પણ ઝાંખું અને પ્રભાત સમયના ચંદના કરતા પણ વધારે નિસ્તેજ જોવામાં આવેછે આનું કારણ શું છે તે જલદીથી અમને કહો, વિલંબ લગાડશો નહિં, અમારાં હૃદય ભેદાયછે!

લક્ષ્મણે આ રીતે ઘણાજ આગ્રહથી પૂછયું ત્યારે રામચંદ્ર જીવ ઠેકાણે રાખીને ઘણાજ શોકાતુર સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, વત્સ ભરત! વત્સ લક્ષ્મણ! વત્સ શત્રુઘ્ન! તમે મ્હારૂં જીવન છો, તમે મ્હારા સર્વ પ્રકારનું ધન છો, તમારે માટેજ હું રાજ્ય વહિવટનો આટલો ભારે ક્લેશ, સહન કરૂંછું. હિત કરવું અથવા અહિત નિવારણ કરવું એમાં તમેજ મ્હારા સર્વથી મ્હોટા મદદગાર છો. હું મ્હોટી મુશ્કેલીમાં પડ્યોછું, અને તે વિપદ્‌થી છુટવામાટે તમને કવખતે બોલાવ્યા છે. તમેજ અનિષ્ટ નિવારણના ફક્ત ઉપાય છો. મેં ઘણો વિચાર કર્યો ત્યારે અંતે જે ઉપાય કરવો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જણાયોછે તે તમને કહુંછું, સ્થિર ચિત્તથી સાંભળો. સર્વ હકીકતનું વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાન્ત કહીને પછી તેનો ઉપાય વિષય કહીશ ત્યારે મ્હારા મનની અકળામણ કંઈક ઓછી થશે.

આટલું કહીને, રામ ચુપ થઈને પાછા પ્રબલ વેગથી

રોવા લાગ્યા. ત્રણ ભાઈઓ આવો દેખાવ જોઈને આગળના કરતાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આર્યની ચેષ્ટા જોતાં જણાયછે કે અવશ્ય અતિ ભયંકર અનર્થ થયો હશે; કોણ જાણે શી વાત કરતાં એ અચકાય છે! પરંતુ ઘણા ઘણા વિચાર કરતાં એ કંઈ પણ નક્કી નહિ થઈ શક્યાથી કારણ જાણવા માટે ઘણા ઉત્સુક થઈને તેઓ ઘણાજ વ્યાકુલ ચિત્તથી મ્હોટા ભાઈના મ્હોં સામું જોવા લાગ્યા.

થોડા વખતસુધી ચુપ રહ્યા પછી ધીરે રહીને રામ બોલ્યા, ભાઈઓ! સાંભળો; ઈક્ષ્વાકુવંશના મહા પ્રતાપી મહારાજા, આપણા પૂર્વજો, તેમની રાજનીતિ અને વ્યવહારની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ચચોવિના અલૌકિક કર્મ ક્રિયાથી પ્રજાપાલન કરી આપણા પરમ પવિત્ર રાજવંશને ત્રિલોકમાં પ્રખ્યાત કરી ગયાછે. મ્હારા જેવો હતભાગ્ય કોઈ થયો નથી. મેં જન્મ લઈને આ સદા પવિત્ર અને ત્રિલોકવિખ્યાત વંશને આ કલંકના કીચડમાં લિપ્ત કર્યોછે. વીર લક્ષ્મણ! તારાથી એમાંનું કાંઈ અજાણ્યું નથી. જ્યારે આપણે ત્રણ જણાં પંચવટીમાં રેહેતાં હતાં, ત્યારે આપણી ગેરહાજરીમાં દુષ્ટ રાવણ બળજોરીથી સીતાને હરણ કરી લઈ ગયો હતો તે વખતથી, સુગ્રીવની મદદથી એ દુરાચારી રાવણને યોગ્ય સજા આપીને આપણે તે સતીને પાછી લાવ્યા ત્યાંસુધી તે એકલી એ દુષ્ટના તાબામાં ઘણો કાળ રહી હતી. એ પ્રમાણે ઘણાક દહાડા પારકે ઘેર

રહેલી સીતાને મેં ગ્રહણ કરીને ઘેર આણીછે, તેથી પ્રજા અસંતોષ દેખાડેછે અને અપજશ બોલેછે. એ માટે મેં પ્રતિજ્ઞા લીધીછે કે જાનકીનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારે પ્રજાને ખુશી રાખવી એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે, તેજો હું પાળી શકું નહિ તો આવું અનાર્યના જેવું વૃથા જીવન ધારણ કરવાનું ફળ શું તે કહો! હવે તમે ખુલ્લીરીતે સંમતિ આપો તો હું હમણાં આવી પડેલા કષ્ટમાંથી છૂટું.

રામનું આવું કહેવું સાંભળીને ભાઈઓ ઘણાજ ખેદ કરવા લાગ્યા. અને ભયથી તથા સખેદાશ્ચર્યથી થોડી વાર સુધી નીચું માથું કરીને મુંગા રહ્યા. છેલ્લીવારે લક્ષ્મણે અતિ દુઃખિત અવાજે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, આર્ય! આપની આજ્ઞા અમે કદીપણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી પરંતુ આજની આપની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને અમારા પ્રાણ જવાની તૈયારી કરેછે. અમે આપની પાસે આવીને આવી ખરાબ વાત સાંભળીશું એવું મુદ્દલે અમારા અન્તઃકરણમાં આવ્યું નહોતું. ગમે તેમ હો! આ સંબંધી મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે જો આપ રજા આપો તો નિવેદન કરૂં.

લક્ષ્મણનાં આવા વિનયવાળા અને દુઃખ ભરેલાં વાક્ય સાંભળીને રામે કહ્યું, વત્સ! જે કહેવાની ઈચ્છા હોય તે ખુશીથી કહે. ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય જાનકી, એકલી રાવણને ઘેર રહેતી હતી તે યથાર્થ છે; અને રાવણ પણ ઘણોજ દુષ્ટ હતો, તેમાંપણ કંઈ સંદેહ

નથી, પરંતુ દુરાચારીને યથાયોગ્ય શિક્ષા કર્યા પછી આર્યાને આપની સામે આણવામાં આવી ત્યારે આપ લોકાપવાદના ભયથી, પ્રથમ તેને ગ્રહણ કરવાને અચકાયા હતા; પણ પછી અલૌકિક પરીક્ષાથી તે પવિત્ર જણાઈ ત્યારે તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું, અને ઘરમાં આણી હતી. તે પરીક્ષા સઘળાઓની સામે કરવામાં આવી હતી. આપણે બન્ને, આપણી સઘળી સેના તથા સેનાપતિઓ અને બધા દેવ-દેવર્ષિઓ અને મહર્ષિઓ જાનકીએ પરીક્ષા આપી તે વેળાએ ત્યાં હાજર થયા હતા. સઉ માણસોએ અનુમત આપવાથી આર્યાને ઘણી પવિત્ર સમજીને આપે તેનો અંગીકાર કર્યો હતો, માટે પારકાના ઘરમાં રહેવાના અપવાદથી હવે તેને દુષિત કરવાની સંભાવના નથી. એટલામાટે આપે શા કારણથી હમણા આવી પ્રતિજ્ઞા કરીછે તે હું સમજી શકતો નથી. મિથ્યા લોકાપવાદથી આપના જેવા મહાત્માએ ડગવું ના જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિ અને કલ્પના અતિ સામાન્ય હોયછે, મનમાં જે ઉદય થાયછે, તેજ તેઓ બકેછે. અને જે સાંભળેછે, તે સંભવ છે કે અસંભવ છે તેનો વિચાર નહિ કરતાં, તે ખરૂં છે, એમ માની લેછે. તેમની વાતપર વિશ્વાસ રાખ્યાથી સંસારવ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. આર્યા સંપૂર્ણરીતે પવિત્ર છે. તે વિષે હું જે જાણુંછું તે ઉપરથી કહુંછું કે આપના અન્તઃકરણમાં કંઈપણ સંશય નથી, અને અલૌકિક પરીક્ષા આપીને તેણે

પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી હતી, તેમાં કોઈના અંતઃકરણમાં લેશ માત્ર પણ સંશય રહી શકતો નથી. આવી પવિત્ર આર્યાનો પરિત્યાગ કર્યાથી લોકો આપણને ઘણાજ નાલાયક ગણશે, અને ધર્મની રીતે જોતાં આપણે પાપના કીચડમાં લિપ્ત થવું પડશે. એટલામાટે આપે સર્વ વિષયનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ કરવા માંડવું. અમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છિયે માટે આપ જે આજ્ઞા કરશો તે નિઃસંદેહ ચિત્તથી માથે ચઢાવીશું.

આટલું કહીને લક્ષ્મણ છાનો રહ્યો. રામ થોડીવાર અબોલા રહ્યા પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા, વત્સ! સીતા ઘણીજ પવિત્ર છે, તે સંબંધમાં મને કંઈ પણ સંદેહ નથી. સામાન્ય માણસો વિશેષ વિચાર કરતા નથી. જે સાંભળેછે અથવા જે તેઓના મનમાં ઉદય થાયછે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકેછે અને તેની ચર્ચા કરેછે, તે હું સારી પેઠે જાણુંછું. પરંતુ આ સંબંધમાં પ્રજાનો કંઈ દોષ જોતો નથી; આપણી અજ્ઞાનતાથી તથા ભૂલથીજ આવી ખરાબી નીપજેછે. જો આપણે અયોધ્યામાં આવીને પ્રજાની સામે જાનકીની પરીક્ષા કરી હોત તો તેઓના અંતઃકરણનો સર્વ સંશય જતો રહેત. સીતાએ અલૌકિક પરીક્ષામાં ઉતરીને પોતાની પવિત્રતા દેખાડી આપીછે ખરી, પરંતુ તે પરીક્ષા ઉપર પ્રજાનો ખરેખરો વિશ્વાસ બેસતો નથી. ઘણાકો પરીક્ષા કેમ થઈ હતી તે પણ જાણતા નથી તેથી સીતાના ચરિત્રસંબંધમાં તેઓનો સંશય દૂર થયો નથી એવું જણાયછે વિશેષકરીને રાવણનું ચરિત્ર, અને

ઘણો વખત સુધી એકલી સીતા રાવણના ઘરમાં રહી હતી, એ એ વિષયનો વિચાર કર્યાથી સીતાના ચારિત્ર-સંબંધમાં તેમને સંદેહ ઉપજવો એ કંઈ આશ્ચર્યકારક જણાતું નથી. એટલામાટે, હું પ્રજાને કોઈ રીતે દોષવાન્ ગણતો નથી. મ્હારેજ નશીબે આવી ગડબડ થઇછે. જો રાજ્યભાર નહિ લીધો હોત અને, ધર્મને સાક્ષી કરીને પ્રજાને ખુશ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા ના કરી હોત તો, આવા વગર પાયાના લોકાપવાદને તુચ્છ કરીને આનંદથી સંસારવ્યવહાર ચલાવત. જો હું રાજા થઇને પ્રજારંજન કરી શકું નહિ, તો આ જીવન ધારણ કરવાનું ફળ શું? જુઓ. પ્રજાએ સીતાને અસતી તરીકે સિદ્ધાંત કરી છે, તેઓના અંતઃકરણમાંથી તે સિદ્ધાંત કાઢી નાંખવાનો કોઈરીતે સંભવ જણાતો નથી. તેથી સીતાને ઘરમાં રાખ્યાથી તેઓ આપણને અસતીના સોબતીઓ તરીકે ધિક્કારશે. એમ આખી ઉમ્મર સુધી ધિક્કારને પાત્ર થવા કરતાં પ્રાણત્યાગ કરવો સારો છે. હું પ્રજાને ખુશ કરવા માટે પ્રાણત્યાગમાં પાછીપાની કરનાર નથી. તમે મ્હારા પ્રાણથી પણ પ્યારા છો, પરંતુ જો આને માટે (પ્રજારંજનસારૂ) મ્હારે તમને છોડવા પડે તો તેથી હું ખેદ કરનાર નથી; પ્રજાની નિન્દાથી સીતાનો ત્યાગ કરવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી. એટલા માટે તમે ગમે એટલું કેહેશો, તથા ગમે એટલું અન્યાય ભરેલું કામ ગણશો તોપણ હું સીતાનો પરિત્યાગ કરીને કુળનું કલંક દૂર કરીશ, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જો તમને

મ્હારા ઉપર કંઈ દયા તથા સ્નેહ હોય તો આ સંબંધમાં હવે બીજી કંઈ તકરાર કરશો નહિ. બની શકશે તો સીતાનો ત્યાગ કરીશ, નહિ તો મ્હારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ; એ બેમાંથી એક તો ખચિત હું કરી શકીશ.

આટલું કહીને ભારે નિસાસો નાંખી કેટલીક વારસુધી આંસુ ભરેલી આંખથી, માથું નીચું કરીને રામ ચુપ બેઠા; ત્યારપછી લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! અંતઃકરણમાંથી સઘળો શોક દૂર કરીને મ્હારી આજ્ઞા પાળ. આજ સીતાએ તપોવન જોવાની અભિલાષા જણાવી છે, માટે તે દેશમાં તું તેને લઈ જઈને, મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં છોડી આવ તો તેથી હું ઘણોજ ખુશી થઈશ. આ વિષયમાંનું કંઈ ના હા કહીશ, તો હું ઘણોજ અસંતુષ્ટ થઈશ. તું કદીપણ મ્હારી આજ્ઞા લોપતો નથી, એટલામાટે વત્સ! કાલે સવારે મ્હારી આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરજે; કોઈ રીતે તેમાં ફરક પડવો નહિ જોઈએ. અને મ્હારૂં આટલું કહેવું યાદ રાખજે કે જાનકીનો મેં પરિત્યાગ કર્યો છે તે વાત ભાગીરથી સુધી તે જાણવા નહિ પામે. ભાગીરથીની પેલે પાર કેવળ જાણવા પામે. તું બહુજ દયાળુ છે એ વાસ્તે તને સાવચેત કરૂંછું.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું ઘાલીને રોવા લાગ્યા. અને ભરતાદિ ત્રણ ભાઈઓએ પણ જાનકીને પરિત્યાગ કરવાના વિષયમાં રામચંદ્રનો દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો જોઈને તકરાર કરવી મૂકી દઈ, મુગા મુગા

રડવા માંડયું. થોડીવાર પછી રામે, સઉને પોત પોતાને મુકામે જવાને કહ્યું તેથી તેઓ ત્યાંથી ગયા. પછી રામ પણ પોતાના વિશ્રામભવનમાં ગયા. ચારે ભાઈઓએ આખી રાત અસુખથી ગાળી.

પ્રકરણ ૪ થું.

સીતાની આશંકા અને જંગલમાં પરિત્યાગ.

બીજે દહાડે, સવાર થતાંજ લક્ષ્મણે સુમંત્રને બોલાવીને કહ્યું, સારથે! વગર ઢીલ કરે રથ તૈયાર કરી લાવ; આર્યા, જાનકી તપોવન જોવા જનારાં છે. સુમંત્રને હુકમ મળતાંજ તે રથ તૈયાર કરવા માટે ગયો. ત્યારપછી, લક્ષ્મણ જાનકીના રહેવાના મેહેલમાં જઈને જુએછે તો તે તપોવનમાં જવાની સર્વ ગોઠવણ કરી તૈયાર થઈને રથની વાટ જોતી બેઠી છે. લક્ષ્મણે તેની પાસે જઈને 'આર્યે! અભિવાદન કરૂં છું' એમ બોલીને પ્રણામ કર્યા એટલે સીતાએ કહ્યું, વત્સ! ચિરંજીવ અને સદા સુખી રહો. એમ કહીને અકૃત્રિમ સ્નેહથી આશીર્વાદ દીધો. લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! રથ તૈયાર કરવાને સુમંત્રને કહ્યુંછે, તેથી તેને આવવાને હવે વધારે વાર નથી. સીતા એ સાંભળીને ખુશી થઈને પ્રફુલ્લ વદનથી કહેવા લાગી, વત્સ! આજે પ્રભાતમાં તપોવન જોવા જઈશ, એ આનંદમાં હું રાત્ર બરાબર ઊંઘી નથી; સીધળો ગોઠવણ કરીને, તૈયાર થઈને હું ક્યારની બેઠી

છું; હવે રથ આવે એટલે તેમાં બેસીને જઈએ. મેં મનમાં ધાર્યું હતું કે, આર્યપુત્ર આવી વખતે મને તપોવન જવાને રોકશે, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા પ્રસન્ન મનથી જવાની આજ્ઞા આપી તેથી મને એટલો બધો આનંદ થયો છે કે, તેનું વર્ણન મ્હારાથી થઈ શકતું નથી. મેં પેલે જન્મે ઘણી તપશ્ચર્યા કરી હશે, તે તપશ્ચર્યાના બળથી આવો અનુકૂળ પતિ મેળવા પામી છું. આર્યપુત્રના જેવો અનુકૂળ પતિ કદાપિ બીજા કોઈના નશીબમાં થયો નહિ હશે એવું મને ભાસેછે. આર્યપુત્રનો સ્નેહ, દયા અને મમતાનું સ્મરણ થયાથી, મને મ્હારા નશીબનો ગર્વ થાયછે. હું દેવતાઓની આગળ મન, કર્મ અને વચનથી નિરન્તર એવી પ્રાર્થના કરૂં છું કે, જો ફરી મ્હારો નારી જન્મ થાય તો આર્યપુત્રનેજ પતિ મેળવજે. આમ વાત કરતાં સીતા પ્રીતિપ્રફુલ્લ નયનથી કહેવા લાગી, વત્સ ! વનવાસ કાળે મુનિપત્નીઓ જોડે મ્હારી ઘણી પ્રીતિ થઈ હતી, તેઓને આપવા સારૂ, આ સઘળાં શોભાયમાન વસ્ત્ર અને ઘણા કીંમતી અલંકાર લીધા છે.

આટલું કહીને સીતા તે સર્વ વસ્ત્ર અને અલંકાર લક્ષ્મણને દેખાડવા લાગી, એટલામાં પ્રતિહારીએ આવીને ખબર કરી કે, સુમંત્ર રથ જોડીને દરવાજા ઉપર આવ્યો છે. સીતા તપોવન જોવાને માટે એટલી બધી આતુર થઈ હતી કે, પ્રતિહારીની વાત સાંભળતાંજ ઘણી જલદીથી બધી સામગ્રી એકઠી કરીને તે લક્ષ્મણની સાથે રથમાં જઈ બેઠા. થોડી વારમાં રથ અયોધ્યામાં-

થી નીકળીને જંગલમાં પેઠો. નયનને અને મનને પ્રીતિ પમાડનાર પ્રદેશ જોઈને સીતા આનંદિત થઇને કહેવા લાગી, વત્સ લક્ષ્મણ! હું જે મનોહર પ્રદેશ જોઉં છું એ કેવળ આર્યપુત્રની કૃપાનું ફળ છે; તેમણે પ્રસન્ન મનથી જવાની રજા નહિ આપી હોત તો આ આનંદ મને મળત નહિ. જેમ મેં આહ્લાદિત થઇને પ્રાર્થના કરી હતી તેમ તેઓએ પણ જવાની અનુકૂળતા દેખાડી હતી. લક્ષ્મણ મુગ્ધ સ્વભાવ સીતાનું આવું હર્ષનું કારણ જોઇને અને છેલ્લીવારે રામચંદ્રે કેવી રીતે અનુકૂળતા દેખાડી હતી તેનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરીને ચિંતાતુર થયો; પણ અતિ કષ્ટથી ઉછળતા શોકનો વેગ રોક્યો, અને અનેક યત્નથી પોતાનો ભાવ છુપાવીને સીતાની પેઠે તે પણ ઉપર ઉપરથી હર્ષ દેખાડવા લાગ્યો.

આવી રીતે કંઈક દૂર ગયા પછી સીતા એકદમ શોકાતુર ચેહેરે લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, વત્સ! આટલી વાર સુધી હું આનંદથી કાળ ગાળતી હતી, પરંતુ એકાએક મ્હારો ભાવ બદલાઇ ગયો, મ્હારી જમણી આંખ ફરકે છે આખું શરીર ધ્રુજવા માંડયું છે. અંતઃકરણ બહુજ વ્યાકુલ થાયછે અને પૃથ્વીને શૂન્યમય જોઉં છું! અકસ્માત્ આમ ચંચલ ચિત્તવૃત્તિ તથા અસુખ થવાનું કારણ શું હશે તે હું સમજી શકતી નથી! કોણ જાણે આર્યપુત્રને શું ને શું થતું હશે? કદાચ તેમને કંઈ અશુભ બનાવતો બન્યો નહિ હોય? અથવા ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી કંઈ માઠી ખબર તો નહિ આવી હોય? ત્યાં

ગુરૂજન કેવી રીતે હશે, તેમાંનું હું કંઈ પણ જાણતી નથી. ગમે તે હોય પરંતુ કોઈ પણ મોઠો બનાવ બન્યોછે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આવા આનંદની વેળાએ કેમ આવું ચિત્ત ચાંચલ્ય તથા અસુખનો સંચાર થાય! વત્સ! શામાટે આમ થતું હશે તે કહો. મ્હારા જીવમાં શું નું શું થાયછે; હવે મને તપોવન જોવાની અભિલાષા નથી; મ્હારૂં મન હવે અયોધ્યામાં જવા ઇચ્છેછે. વારૂં હું તમને પૂછું છું કે આર્યપુત્રે સાથે આવવાને કહ્યું હતું, તે કેમ આવ્યા નહિ? રથમાં ચઢવાની વેળાએ આનંદને લીધે હું આ વાત તમને પૂછતાં વિસરી ગઈ હતી. તેઓ નહિ આવ્યાથી મ્હારા મનમાં નાનાપ્રકારના સંદેહ ઉત્પન્ન થાયછે. વત્સ! શું કરવું જોઈએ તે કહો. મ્હારૂં ચિત્તચાંચલ્ય ધીમે ધીમે વધતું જાયછે. રાવણ મને હરણ કરી લઈ ગયો તે વખતેજ માત્ર આવુંજ ચિત્ત ચંચલ થયું હતું; ફરી વળી એવી કંઈ વિપત્તિ પડશે કે શી ખરાબી નીપજશે તે હું જાણી શકતી નથી. મનમાં હવે વારંવાર આવેછે કે તપોવન જોવા નહિ આવી હોત તો સારૂં થાત; જ્યારે હું આર્યપુત્રની પાસે રહું છું ત્યારે કદિપણ આવું અસુખ મને ઉપજતું નથી. રહી રહીને મનમાં એમ થાયછે કે, હવે હું આ જન્મમાં આર્યપુત્રને જોવા પામીશ નહિ!!

સીતાનું આવું ચિત્તચાંચલ્ય જોઈને અને ખેદ ભરેલું ભાષણ સાંભળીને, લક્ષ્મણ ઘણોજ શોકાતુર થયો, પરંતુ અતિ મુશ્કેલથી પોતાનો ભાવ છુપાવીને, ફિક્કા

ચેહેરે, લથડતા અવાજે બોલ્યો, આર્યે! આપ ખેદ ન કરો; રઘુકુળના દેવતા આપણું મંગળ કરશે. આપણે સઉને મૂકીને આવ્યાં છિયે, કોઈ પાસે નથી, એ વાસ્તે આપનું ચિત્ત ચંચલ થયું હશે એવું જણાયછે. આપ હરભડશો નહિ. થોડીવારમાં એની નિવૃત્તિ થશે! કોઇ કોઈ વખતે સઉના ચિત્તમાં ફરક પડેછે; મન સ્વભાવતઃ ચંચલ છે, તે સર્વ સમયે એક પ્રકારનું રહેતું નથી. આપ ગાભરાં થશો નહિ.

લક્ષ્મણનો ફિકો ચેહેરો અને ખોખરો આવાજ જોઇને વધારે અફશોસ દેખાડીને સીતા પૂછવા લાગી, વત્સ! તમારો ભાવ જોઇને, મ્હારા અંતઃકરણમાં ઘણોજ સંદેહ થાયછે. મેં કદિ પણ તમારૂં મ્હોં આવું ફીકું જોયું નથી. જો કંઈ અનિષ્ટ નીપજ્યું હોય તો તે મને સ્પષ્ટ કહી દો. આર્યપુત્રની તબીયત તો ઠીક છેને? કાલે સાંજપછી તેમની સાથે મ્હારે મેલાપ થયો નથી. તેમને મળ્યાથી આટલીવાર સુધી અસુખ રહેત નહિ એવું જણાયછે. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! આપ વ્યાકુલ થશો નહિ; આપની અધિરાઈ તથા તબીયત ગભરાયલી જોઈને હું પણ અધીરો થયો હતો અને ગભરાયલો જણાયો હતો. તેથીજપ્રઆપે મને ફીકા ચેહેરાનો અને લથડતા અવાજનો જોયો છે; નહિ તો વાસ્તવિક તેમ નથી. આપની વિરૂદ્ધ કંઈ વિચાર કરશો નાહિ જેટલો વિચાર કરશો તેટલી અધિરાઈ તથા અસુખ વધશે.

આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ગોમતીના કિનારે જઈ પહોં-ચ્યાં. આ વેળાએ સર્વ ભુવનપ્રકાશક ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ અસ્ત થયા હતા. સાંઝની વેળાએ ગોમતીનો કિનારો ઘણોજ રળિયામણો લાગતો હતો. તે વેળાએ ત્યાં અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા મનુષ્યો જવાથી પણ સ્વસ્થ-ચિત્તવાળા થતા હતા, અને નહિ કહી શકાય એવો આનંદ અનુભવ કરતા હતા. સૌભાગ્યને લીધે, સીતાના અન્તરનાં અસુખ પણ અહિં સંપૂર્ણરીતે દૂર થયાં. લક્ષ્મણ તે જોઈને ઘણોજ આનંદ પામ્યો. તેઓ તે રાત્રે ત્યાં રહ્યાં. જાનકી મુસાફરીનાં શ્રમથી અને વિશેષ-કરીને મનની ઉત્કંઠાથી બહુજ થાકી ગઇ હતી, તેથી જલદીથી ઉંઘી ગઈ. જ્યાંસુધી તે જાગતી હતી, ત્યાં-સુધી લક્ષ્મણે સાવચેતથી તેને નાનાપ્રકારની મનોહર વાતોમાં લગાડી હતી કારણ કે તેને બીજી તરફ ધ્યાન આપવાનો અવકાશ ન મળે. ટૂંકામાં દિવસે જાનકીના મનમાં જેવો અસુખનો સંચાર થયો હતો, તેવાં કંઈ પણ ચિન્હ રાત્રીએ જોવામાં આવ્યાં નહોતાં.

પ્રભાત થતાંજ, તેઓ ગોમતીના કિનારા ઉપરથી ચાલ્યાં. સીતા, જમણી અને ડાબી તરફનો પરમ રમણીય પ્રદેશ જોઈને ઘણીજ ખુશી મેળવવા લાગી. પહેલે દાહડે તેને જે ઉત્કંઠા તથા અસુખ ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેનાં કંઈ પણ લક્ષણ આજ જોવામાં આવ્યાં નહિ.

ધીરે ધીરે રથ ભાગીરથીના કિનારાઉપર પહોંચ્યો 'આ પવિત્ર નદીને પેલે પાર લઈ જઈ, સીતાને આ

જન્મને માટે પરિત્યાગ કરીને મ્હારે પાછું આવવું પડશે,' એવો વિચાર થવાથી લક્ષ્મણનો શોકસાગર બહુજ વેગથી ઉછળી આવ્યો. હવે પોતાનો ભાવ છુપો રાખી શકયોનહિ અને આંસુનો વેગ રોકવા પામ્યો નહિ. લક્ષ્મણની આવી સ્થિતિ જોઈને સીતાએ દિલગીર થઈને તેને પુછયું, વત્સ ! શા કારણથી તમારો આવો ભાવ થયોછે તે કહો. ત્યારે લક્ષ્મણે આંખમાંનાં આંસુ રોકીને કહ્યું, આર્યે ! આપ વ્યાકુલ થશો નહિ; બહુકાળ પછી ભાગીરથી જોયાથી મ્હારા અંતઃકરણમાં કહી શકાય નહિ એવા ભાવનો ઉદય થયોછે, તેથીજ અકસ્માત્ મ્હારી આંખમાં આંસુ આવ્યાંછે. આપણા પૂર્વજો કપિલના શ્રાપથી બળીને ભસ્મ થયા હતા; તેથી ભગીરથે ઘણા કષ્ટથી આ ગંગા દેવીને ભૂમંડળમાં લાવીને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તે ભાગીરથીનું દર્શન સાંભરી આવ્યાથી આવું ચિત્ત વૈકલ્ય થયું છે એવું જણાયછે. સીતા ઘણીજ મુગ્ધ સ્વભાવની તથા બહુજ સરળ હૃદયની હતી તેથી લક્ષ્મણનાં આ વાક્યો સાંભળીને ઘણીજ સંતુષ્ટ થઈ અને ગંગા પાર થવા માટે બહુજ ઉત્સુક થઈને લક્ષ્મણને વારંવાર ત્યાં જવાને કહેવા લાગી; પરંતુ ગંગા પાર ગયાથી અતિ શોકસાગરમાં પડવું પડશે તે વાત હજી સુધી તે જાણતી નહોતી.

કેટલીક વારે નાવ મળી એટલે લક્ષ્મણે સુમંત્રને રથ સોંપી ત્યાંજ રાખવાનું કહ્યું અને પોતે સીતાની સાથે નાવમાં બેઠો. થોડી વારમાં તેઓ ભાગીરથીની પાર

ઉતર્યાં. સીતા તપોવન જોવા માટે બહુજ ઉત્સુક થયલી હતી તેથી જલદીથી ચાલવા લાગી. ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે ! જરા થોભો; મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે આ જગાએજ કહું. આટલાં વાક્ય મુખમાંથી નીકળતાંજ લક્ષ્મણ નીચું માથું કરીને રોવા લાગ્યો. સીતા ચકિત થઈને તેને પૂછવા લાગી, વત્સ! તમે કંઈ બોલવા ધારતા હતા તે તો કંઈ બોલ્યા નહિ અને શામાટે આમ રોવોછો ? જે કહેવાનું હોય તે જલદીથી કહો. તમારો ભાવ બદલાયલો જોયાથી મ્હારો પ્રાણ વ્યાકુળ થાયછે. શું અહિં આવતી વેળાએ આર્યપુત્રના કંઈ અશુભ સમાચાર તમે સાંભળ્યા હતા અથવા બીજી કોઈ જાતની હાનિ થઈ હતી? જે થયું હોય તે જલદીથી કહો. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવિ ! શું કહું ? મ્હારાથી બોલાતું નથી ! આર્યની આજ્ઞા માન્ય કરવાથી મ્હારા નશીબમાં આવું આવશે, એવો મેં સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કર્યો ન હોતો ! જે બનાવ બન્યોછે તે સાંભરી આવ્યાથી મ્હારૂં હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ જાયછે. આની પેહેલાં મ્હારૂં મૃત્યુ થયું હોત તો હું પોતાને ભાગ્યશાળી સમજત! અરે મૃત્યુના કરતાં પણ બીજી કંઈ વધારે દુરઘટ પીડા હોત તો તે પણ મને સારી લાગત, પરંતુ આજ મ્હારે આવું નિષ્ઠુર કામ કરવાનો ભાર લેવો પડત નહિ. હા વિધાતા! તારા મનમાં શું આમજ હતું ? આમ કહીને જમીનમાંથી ઉખડેલા ઝાડની પેઠે જમીન ઉપર પડીને લક્ષ્મણ હાહાકાર કરવા લાગ્યો.

સીતા લક્ષ્મણનો આવો ન ધારેલો ભાવ બદલાયલો જોઈને થોડીવાર સુધી સ્તબ્ધ તથા બેભાન જેવી થઇને ઉભી રહી, પણ પછી તેનો હાથ પકડીને તેને જમીન ઉપરથી ઉભો કરીને પોતાના લુગડાના છેડાવડે તેની આંખમાંનાં આંસુ લુછયાં; તેથી તે જરા શાંત થયો ત્યારે શોકમય વચનથી પૂછયું, વત્સ ! શા કારણથી તમે આટલા વ્યાકુલ થયા હતા ? શા વાસ્તે તમે મૃત્યુની ઈચ્છા કરી હતી? હું તમારૂં ચિત્ત ઘણુંજ વિકલ જોઉછું, સહેજ કારણથી તમે આટલા વ્યાકુલ તથા અસ્થિર થાઓ એવા નથી. માટે જે ખરી વાત હોય તે મને કહો, આર્યપુત્રને તો કંઈ અમંગળ થયું નથીને? તમે તેમના પ્રાણજેવા છો, તમારો ભાવ જોયાથી જણાય છે કે, તેમને અમંગળ થયું હશે. કાલે બપોરે મ્હારૂં ચિત્ત વિકલ થયું હતું, તેનું કારણ એજ હોવું જોઈએ, એવું હવે મને સમજાયછે. જે હોય તે જલદીથી કહીને મ્હારૂં જીવન બચાવો, મ્હારા દુઃખનો છેડો આણો. જલદીથી કહો, હવે વખત લગાડશો નહિ. હું સ્પષ્ટ સમજું છું કે મ્હારી ખરાબી થઈછે, નહિ તો આવી વેળાએ તમે આટલા વ્યાકુળ થાઓ નહિ.

સીતાની આવી વ્યાકુલતા અને ખીન્નતા જોઈને લક્ષ્મણનો શોકાગ્નિ ઘણોજ પ્રબલ થયો. તેથી આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં, ગળું બેસી ગયું ને વાચા બંધ થઈગઈ. 'ગમે એટલું નિષ્ઠુર હોય તોપણ અંતે અવશ્ય કહેવુંજ પડશે' એવો વિચાર

કરીને લક્ષ્મણ કહેવા માટે વારંવાર યત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ કોઈરીતે તેના મ્હોંમાંથી એ વાક્યો નીકળી શક્યાં નહિ. તેની આવી અવસ્થા જોઇને સીતા તેનો હાથ પકડીને વ્યાકુલ ચિત્તથી ગભરાઈને વારંવાર કહેવા લાગી, વત્સ! હવે વાર ના લગાડો. આર્યપુત્રે જે આજ્ઞા આપી હોય, તે ગમે એટલી નિષ્ઠુર હોય તો પણ જલદીથી કહો; તમે કંઈ સંકોચ પામશો નહિ. હું આગ્રહથી કહુંછું કે, જે કહેવાનું હોય તે નિઃશંક ચિત્તથી કહો. તમારૂં બોલવું સાંભળીને તથા તમારા ભાવ જોઇને મને સ્પષ્ટ જણાયછેકે મ્હારૂં નશીબ ફુટયુંછે. શું થયું છે તે જલદી કહીદો હવે વિલંબ ના કરો. હું હવે એક પળ પણ આવી સંદેહની અવસ્થામાં રહી શકતી નથી; જે હોય તે કહીને મ્હારા પ્રાણનો બચાવ કરો. શું આર્યપુત્રનું કંઈ અમંગળ તો નિપજ્યું નથી? જો તેઓ કુશળ હોય તો મ્હારી ગમે એટલી હાનિ થાય તોપણ હું દિલગીર થનાર નથી; જલદી ના કહો તો તમને મ્હારા સમ છે. હવે વિલંબ કરશો તો વધારે વાર મને જીવતી જોશો નહિ. જો દુઃખ દેઈને મ્હારો પ્રાણ તજાવવાનો તમારો અભિપ્રાય ના હોય તો ઢીલ કર્યાવિના જલદીથી કહીદો.

સીતાની આવી અવસ્થા જોઈને લક્ષ્મણે વિચાર કર્યો કે, હવે વિલંબ કરવો નહિ જોઈએ. પછી ઘણા પ્રયત્ને ચિત્તને પેહેલાંના કરતા સ્થિર રાખીને, અતિ કષ્ટથી તે કહેવા લાગ્યો, આર્યે! શું કહું? કહેતા મ્હારૂં હૃદય

ચૂરેચૂરા થઈ જાયછે! આપ એકલાં રાવણના ઘેર રહ્યાં હતાં, એ કારણથી પ્રજા આપના પવિત્રપણાવિષે સંદેહ આણીને આપને માથે દોષ મુકેછે તે સાંભળીને આર્ય રામચંદ્રે સ્નેહ, દયા અને મમતા ઉપર સામટું પાણી મૂકીને એ અપવાદ દૂર કરવા માટે આપનો પરિત્યાગ કર્યોછે! મને આજ્ઞા આપીછે કે, તું તપોવન જોવાના છળથી આર્યાને લઈ જઈને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકીને આવતો રહે. આ પેલો વાલ્મીકિનો આશ્રમ દેખાયછે !!

આટલું કહેતાંજ લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયો. સીતા પણ તે સાંભળતાંજ અચેત થઈને મ્હોટા તોફાનમાં જેમ કેળના ઝાડની અવસ્થા થાયછે તેમ જમીન ઉપર પડી ગઈ. થોડી વારમાં લક્ષ્મણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તેણે ઘણા યત્નથી જાનકીને સાવચેત કરી. જાનકી શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી ઉન્મત્તની પેઠે એકી નજરે લક્ષ્મણનું મ્હો જોવા લાગી. લક્ષ્મણ મૂઢની પેઠે મુંગે મ્હોંએ માથું નીચું કરીને સજળ આંખે ઉભો હતો. થોડો વખત થયા પછી સીતાની આંખમાંથી પ્રબળ વેગથી આંસુ પડવાં લાગ્યાં, ગભરાઈને તે હાંફવા લાગી, અને તેનું આખું શરીર ધ્રુજવા માંડયું. આવી હાલત જોઈને લક્ષ્મણે ઘણોજ વ્યાકુલ થઈને સીતાને સાંત્વના આપવા માટે યત્ન કર્યો, પરંતુ શું કરીને સાંત્વના આપે તે નહિ સમજાયાથી મૂઢ થઈને રૂદન કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે કેટલોક વખત ગયા પછી સીતા ચિત્રના

કરતાં પણ વધારે સ્થિર થઈને બોલી, લક્ષ્મણ! કોને દોષ દઉં ? સઘળો મ્હારા અદૃષ્ટનો દોષ છે; નહિ તો રાજાની કન્યા, રાજાની સ્ત્રી અને રાજાની પટરાણી થઈને કોઈએ કદિપણ મ્હારા જેવું દુઃખ ભોગવ્યુંછે, તે જાણતા હો તો કહો. મેં સમજી લીધુંછે કે, આખો જન્મારો દુઃખ ભોગવવા માટેજ મ્હારો સ્ત્રીનો જન્મ થયોછે. વત્સ! છેલ્લી મ્હારી આવી અવસ્થા થશે તે કોઈના મનમાં ન હોતું. ઘણે વર્ષે આર્યપુત્રની સાથે મેળાપ થવાથી મેં વિચાર કર્યો હતો કે, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો ; પરંતુ વિધાતાએ મ્હારા નશીબમાં બીજાં હજારો દુઃખ લખી રાખ્યાંછે; તે હું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહોતી. હાયરે વિધાતા ! તારા મનમાં શું આવુંજ હતું !!

આમ કહેતાં કહેતાં, જાનકીનો કંઠ બંધ થઈ ગયો. તે કેટલીક વાર સુધી એક શબ્દપણ બોલી શકી નહિ; પછી તે લાંબો નિશ્વાસ મૂકીને બોલી, લક્ષ્મણ! મેં આગળે જન્મે કેટલાં મહાપાતક કર્યાં હશે તે હું કહી શકતી નથી, નહિતો વિધાતા મ્હારા નશીબમાં આટલાં દુઃખ ભોગવવા શામાટે લખે ? અરે પણ તેમાં વિધાતાનો અપરાધ શો ? સઉ પોત પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવેછે. મેં આગળે જન્મે જેવાં કામ કર્યાં હશે તેનું આ જન્મમાં ફળ ભોગવું છું! આગળે જન્મે મેં કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો તેના પતિથી વિયોગ કરાવ્યો હશે, તે મહાપાપથી આજ મ્હારી આવી દુર્દશા થઈ એમ જણાયછે; નહિ તો આર્યપુત્રનું હૃદય સ્નેહ, દયા અને મમતામાં પરિપૂર્ણ

છે, અને હું પણ બહુ પતિમાણા અને પવિત્ર છું, તે પણ તેઓ સારીપેઠે જાણેછે; તથાપિ એવી વેળાએ એમણે મ્હારો પરિત્યાગ કર્યો છે કે, તે કેવળ મ્હારા આગળા જન્મનાં કરેલાં કર્મનું ફળજ હોવું જોઈએ. વત્સ! હું વનવાસથી ખેદ કરતી નથી. આર્યપુત્રની જોડે ઘણા કાળ સુધી વનવાસ ભોગવતી હતી, તે વેળાએ કોઇ દિવસ એક પળને માટે પણ મ્હારા અંતઃકરણમાં દુઃખ ઉપજ્યું નહોતું. આર્યપુત્રની જોડે આખી ઉમ્મર સુધી વનવાસમાં રહ્યાથી, મને કંઈ પણ અસુખ થાત નહિ. ગમે તેમ હો, મ્હારા અંતઃકરણમાં આટલાં માટેજ દુઃખ થાયછે કે આર્યપુત્રે મ્હારો શા અપરાધથી ત્યાગ કર્યોછે? તે મુનિપત્ની પૂછશે તો તેઓને શો જવાબ આપીશ!! તેઓ આર્યપુત્રને કરૂણાસાગરરૂપ જાણે છે, તેથી હું ખરૂં કારણ કહીશ તો તેઓ કદિપણ માનશે નહિ; તેઓ મનમાં ધારશે કે, મેં કંઇ મ્હોટો અપરાધ કર્યો હશે, તેથી આર્યે મ્હારો પરિત્યાગ કર્યોછે. વત્સ લક્ષ્મણ! જો હું ગર્ભવતી ના હોત તો આ ઘડિયે તમારી સમક્ષ ભાગીરથીના પવિત્ર પાણીમાં ડુબીને પ્રાણત્યાગ કરત. હવે મ્હારે જીવવામાં કાંઈ ફળ નથી. આવી અવસ્થામાં શું મ્હારે પ્રાણ રાખવો જોઈએ? મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે આર્યપુત્રે મ્હારો ત્યાગ કર્યોછે એ સાંભળતાંજ મ્હારો પ્રાણ નીકળી ગયો નહિ? ખચીત મ્હારા જેવો કઠણ પ્રાણ બીજા કોઇનો નહિ હોય, નહિ તો હમણા પણ શું નીકળી જાય નહિ? અથવા વિધાતાએ

મને દુઃખ આપવાનો સંકલ્પ કર્યોછે, અને મ્હારો પ્રાણ ત્યાગ થવાથી તેનો તે સંકલ્પ નિષ્ફળ થઈ જાય, એવાસ્તે હું જીવતી રહીછું!!

આમ ખેદ કરતી અને વિલાપ કરતી કરતી, સીતા ભારે નિશ્વાસ નાંખી હાય શું થયું, એવું કહીને પાછી મુર્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગઈ. સુશીલ લક્ષ્મણ તેની આવી હાલત જોઈને ઘણોજ શોકાતુર થયો અને ચોધાર આંસુપાડી રડવા લાગ્યો અને પ્રજારંજન માટે રામચંદ્રની અલૌકિક દૃઢતા અને પ્રીતિ એજ આ અનર્થનું મૂળ જાણીને ઘણોજ ખિન્ન થઈને સ્વગત કહેવા લાગ્યો કે, જો આની પેહેલાં મ્હારૂં મૃત્યુ થયું હોત તો આ લોકથી અને ધર્મથી વિરૂદ્ધ કામ મ્હારે જોવું કે કરવું પડત નહિ! આર્યની આજ્ઞા પાળવામાં સંમત થઈને મેં અતિ અસત્ કર્મ કર્યું છે! મ્હારા જેવો દુષ્ટ તથા કઠણ કાળજાનો માણસ બીજો કોઈ નથી, નહિ તો આવા નિષ્ઠુર કામનો ભાર કેમ લઉં? આવી સરળ હૃદયની પવિત્ર અને પતિપ્રાણા સ્ત્રીને આવી ખરાબ વાત કેમ સંભળાવું? આર્યની આજ્ઞા લોપીને, હું જો આખી ઉમ્મર સુધી તેમનો અપ્રિય થાત તથા જન્માંતરે નરકમાં જાત તો પણ આનાં કરતાં તે હજારો દરજ્જે સારૂં માનત. સર્વરીતે મેં અતિ ખરાબ કામ કર્યુંછે. હા વિધાતા! કેમ તમે મને આવું નિષ્ઠુર કામ બજાવવાનો ભાર લેવાની પ્રવૃત્તિ આપી!!

હા સખ્ત હૃદય! તું હાજી સુધી કેમ ટુકડે ટુકડા

થયું નહિ! હા કઠિન પ્રાણ! તું હજી સુધી કેમ ચાલ્યો ગયો નહિ. હા દગ્ધ શરીર! તું હજી સુધી કેમ ચૂરેચૂરા થયું નહિ. હવે હું આર્યાની આ અવસ્થા જોઈ શકતો નથી! હા આર્ય! તમે આવા કઠણ હૃદયના છો તે હું સ્વપ્નામાં પણ ધારતો ન હોતો, જો તમારા મનમાં આટલુંજ હતું તો આર્યાનો ઉદ્ધાર કરવામાં જે અતુલ યત્ન કર્યો તે કરવાની શી જરૂર હતી. રાવણ હરણ કરી ગયા પછી ઉન્મત તથા બેશુદ્ધ થઈને હાહાકાર કરીને ફરતા ફરવાની શી આવશ્યકતા હતી? તમે અંતે આવું કરશો તેથીજ શું આપણે લંકાની લડાઈમાં આટલું કષ્ટ સહન કર્યું હતું? ગમે તેમ હો, તમારા જેવો નિર્દય આ ભૂમંડળમાં બીજો કોઈ નથી.

થોડીવાર સુધી આવીરીતે ખેદ અને રામચંદ્રને તિરસ્કાર કરીને, લક્ષ્મણ ઉછળી રહેલા શોકનો વેગ સમાવીને સીતાને શુદ્ધિમાં આણવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી સીતા થોડીવાર સુધી સ્તબ્ધ ભાવથી રહીને, સ્નેહપૂર્વક લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, વત્સ! ધીરજ ધરો, હવે વિલાપ તથા પરિતાપ કરશો નહિ, સઉ નશીબને લીધે બનેછે; મ્હારા નશીબમાં જે થનારૂં હતું તે થયું છે, તે માટે હવે તમે ખેદ કરો નહિ. શોકને રોકીને તથા મ્હારો વિચાર છોડી દેઈને, જલદીથી તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. તેઓ મ્હારો પરિત્યાગ કરીને ખેદથી અસ્થિર થતા હશે, તેમાં સંદેહ નથી; તેમનો શોક જાય તથા ચિત્ત સ્થિર

રહે તેને માટે તમે યત્ન કરજો. તેમને કહેજો કે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે તેથી શોક કરવાની જરૂર નથી; આપે ડાહાપણનું કામ કર્યું છે. પ્રાણ આપીને પણ પ્રજાને ખુશી રાખવી એ રાજાનો સર્વથી શ્રેષ્ઠધર્મ છે; મ્હારો પરિત્યાગ કરીને આપે રાજધર્મ પ્રતિપાલન કર્યોછે. હું તેમનું મન જાણુંછું, તેઓએ કેવળ લોકાપવાદના ભયથી આવું કામ કર્યુંછે, તેમાં મને કંઈ પણ સંદેહ લાગતો નથી. તેઓ શોક તથા ખેદ પરિત્યાગ કરીને, પ્રશસ્ત મનથી પ્રજાનું લાલનપાલન કરે એજ હું ઈચ્છુ છું. તેઓના ચરણમાં મ્હારા પ્રણામ નિવેદન કરીને કહેજો કે, અદ્યાપિ હું લોકાપવાદના ભયથી અયોધ્યામાંથી નીકળી છું પણ આપના અંતઃકરણમાંથી ખસી નથી. હું તપોવનમાં રહીને જન્માન્તરમાં પણ આપને પતિ મેળવું એને માટે તપશ્ચર્યા કરીશ. આપે મને ભાર્યા ભાવથી છોડીછે, પરંતુ સામાન્ય પ્રજા તરીકે તો હું તજાઈ નથી. તેઓ સસાગરા પૃથ્વીના અધીશ્વર છે, તેથી જયાં રહીશ ત્યાં તેમના અધિકાર વિના ખાલી નથી.

આટલું બોલીને ઘણીજ શોકાતુર થઈને સીતા થોડીવાર સુધી ચુપ રહી ત્યારપછી અત્યંત કરૂણ સ્વરથી કહેવા લાગી, લક્ષ્મણ! મ્હારા નશીબમાં જે બનવાનું હતું તે તો બન્યું છે, તેને માટે હું આટલી દલગીર થતી નથી; પણ કોણ જાણે આર્યપુત્રના મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન થાય, તે વિચારથી હું અસ્થિર બની છું. તેમને

વિનયપૂર્વક કહેજો કે આપ શોક છોડી દઈને આનંદમાં દિવસ ગાળજો. મ્હારૂં દુઃખ હદ વગરનું થયું છે ખરૂં, પરંતુ હું તેઓને કંઈ પણ દોષ આપનારી નથી, મ્હારે જેવું નશીબ હતું તેવું બન્યું છે; એ વાસ્તે તેઓ શોક ન કરે. વત્સ! તમને પણ કહું છું કે, તમે સર્વદા તેમની પાસે રહેજો; ક્ષણ વાર પણ તેમને વ્હીલા મૂકશો નહિ. એકલા રહેવાથી તેમની ઉત્કંઠા તથા અસુખ વધશે. તેઓ ખુશીમાં રહેશે તો હું ખુશી થઈશ. તેઓ જેના યોગે સુખી રહે તેને માટે સર્વદા યત્ન કરજો. આટલી વાત કહીને, લક્ષ્મણનો હાથ પકડીને, સીતા રોતી આંખે કરૂણા વચનથી બોલી, તમે મ્હારી આગળ સોગન ખાઓ કે, આ વિષયમાં હું કદિ પણ ઉદાસી રહીશ નહિ. તપોવનમાં રહીને, જો લોકોના મ્હોએ સાંભળીશ કે, આર્યપુત્ર કુશળ છે, તો મ્હારૂં સઘળું દુઃખ દૂર થયલું જાણીશ.

આ વાત પૂરી કરતામાંજ સીતાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેનાં પતિપરાયણતાનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણપૂર્ણ વચન સાંભળીને લક્ષ્મણનો શોકાવેશ પ્રબળ વેગથી ઉછળ્યો. આંસુથી તેના ગાલ ભીંજાઈ ગયા. સીતાએ લક્ષ્મણને સાંત્વના આપીને કહ્યું, વત્સ! શોકનો વેગ રોકીને જલદીથી તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. હવે વખત લગાડશો નહિ. વારંવાર આવીરીતે કહીને તે લક્ષ્મણને વિદાય કરવા માટે ઘણીજ આતુર થઇ. લક્ષ્મણ સીતાને પ્રણામ કરીને

તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો, અને રોતી આંખે, ખેદયુક્ત વચનથી કહેવા લાગ્યો, આર્યે! આપ પહેલેથીજ જોતાં આવ્યાંછોકે, હું આર્યનો આજ્ઞાકારક છું. જયારે તેઓ આજ્ઞા કરેછે, ત્યારે હું બીજી કંઈ વાત નહિ કહેતાં તરત તે પાલન કરૂં-છું. પ્રાણ આપીને પણ મ્હોટા ભાઈની આજ્ઞા પાળવી એ ન્હાના ભાઈનો મ્હોટો ધર્મ છે. હું તે ન્હાના ભાઈના ધર્મનો અનુવર્તી થઈને આર્યની આ ભયાનક આજ્ઞા પાળવા આવ્યોછું. પથ્થર જેવી છાતી કરીને જે કામ કરવાનો ભાર મેં લીધો તે બજાવ્યું છે. મારી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે, મ્હારા ઉપર આપનો જે અનિર્વચનીય સ્નેહ તથા વાત્સલ્ય છે, તેમાં કંઈ ફરક ન પડે. બીજું, આર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે આવું ભય પમાડે એવું આચરણ કરીને મેં મ્હોટો અપરાધ કર્યો છે તેનેમાટે કૃપાકરીને ક્ષમા કરજો.

લક્ષ્મણને આવીરીતે શોકાતુર જોઈને, સીતાએ કહ્યું, વત્સ! એમાં તમારો અપરાધ શો? શામાટે તમે આટલો ખેદ કરોછો? તમારા ઉપર ગુસ્સે તથા નાખુશ થવાનું મને સ્વપ્નમાં સૂઝયું નથી. હું મનકર્મવચનથી દેવતાઓની આગળ એવી પ્રાર્થના કરૂંછું કે, જન્માન્તરે પણ તમારા જેવો ગુણવાન દેવર (દીયર) મને મળે; તમે ચીરંજીવી થાઓ. તમે અયોધ્યામાં જઈને આર્યપુત્રના ચરણમાં મ્હારા પ્રણામ નિવેદન કરજો. ભરત, શત્રુઘ્ન તથા મ્હારી બેહેનોને સ્નેહપૂર્વક બોલાવજો.

સાસુઓ જ્યારે ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી આવે, ત્યારે તેઓના ચરણમાં મ્હારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ નિવેદન કરજો. વત્સ! તમને એક વાત કહી રાખુંછું કે, હું સદા દુઃખિયારી થઈછું ; વિધાતાએ મ્હારા અદૃષ્ટ-માં સુખ લખ્યું નથી; તેથી મ્હારી આવી ખરાબી થઈ છે, તેટલા માટે હવે હું કંઈ દુઃખ ગણતી નથી. પરંતુ એટલું કરજો કે, મ્હારી બ્હેનો દુઃખ ના પામે. તેઓ મ્હારે માટે ઘણીજ શોકાતુર થશે માટે જેથીકરીને તેમનો શોક જલદી દૂર થાય તેને માટે તમે ત્રણ જણાઓ સતત યત્ન કરજો, તેઓ સુખમાં રહ્યાથી ઘણેક ભાગે મ્હારૂં દુઃખ નિવારણ થશે. તેઓને કહેજો કે, હું અદૃષ્ટનું ફળ ભોગવું છું. મ્હારે માટે શોકાતુર થવાનું તથા ક્લેશ ભોગવવાનું પ્રયોજન નથી.

આમ કહીને સ્નેહપૂર્વક વારંવાર આશીર્વાદ આ-પીને, સીતાએ લક્ષ્મણને જવાને કહ્યું. લક્ષ્મણ આંસુ ભરેલી આંખથી અને ગદ્‌ગદ વચનથી હાથ જોડીને બોલ્યો, આર્યે! મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. આટલું બોલીને પાછો પ્રણામ તથા પ્રદક્ષિણા કરીને તે નોકા-માં બેઠો; સીતા એકી ઠસે એના તરફ જોઈ રહી. નૌકા ક્ષણ કાળમાં ભાગીરથીને બીજે પાર જઈ પહોંચી. લક્ષ્મણ કિનારે ઉતરીને કેટલીક વાર સુધી એકીનજરે જાનકીને જોઈને રોતો રોતો રથમાં બેઠો. રથ ચાલવા માંડ્યો. જ્યાંસુધી જોવાયું ત્યાંસુધી એકીનજરે લક્ષ્મણે સીતાને જોઈ; અને સીતાપણ ચિત્રની પેઠે

રથ તરફ નજર કરીને ઉભી રહી હતી. જ્યારે રથ ધીમે ધીમે દૂર જતો ગયો ત્યારે લક્ષ્મણ સીતાને જોઈ નહિ શકયાથી હાહાકાર કરવા લાગ્યો તથા કપાલ ઉપર હાથ પછાડીને રોવા લાગ્યો. સીતાએ પણ રથને આંખથી દૂર થયલો જોઈને ટોળામાંથી વિછુટી પડેલી મૃગલીની પેઠે ઉંચે અવાજે રોવાનો આરંભ કર્યો.

સીતાનું રોવું સાંભળીને, આસપાસના ઋષિકુમારો શબ્દ અનુસારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; આવીને જુએછે તો એક સૂર્ય સમાન તેજવાળી સ્ત્રી,હાહાકાર કરી રડતી અને કપાલ કુટીને ઘણીક જાતના વિલાપ તથા પરિતાપ કરતી દીઠી. તે જોતાંજ તેઓના કોમળ હૃદયમાં ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ દોડતા વાલ્મીકિની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક નમ્ર વચનથી કહ્યું, ભગવાન! અમે, ફળ, ફૂલ, શ અને સમિધ એકઠાં કરવા માટે ભાગીરથીની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા; ત્યાં અકસ્માત્ સ્ત્રીનો રોવાનો અવાજ સંભળાયો, અને તેના શોધમાં થોડા આગળ ગયા તો જોયું કે, એક અલૌકિક રૂપલાવણ્યવતી પરિપૂર્ણ સ્ત્રી, અનાથની પેઠે ઘણો વિલાપ કરીને ઉંચ સ્વરથી રૂવેછે. તેમને જોયાથી અમને ભાસ થયો કે, કમળા દેવી પૃથ્વીમાં આવીછે. તે કોણ છે, શા કારણથી રૂવેછે, તે કંઈ જાણી શક્યા નહિ; પરંતુ તેનો ખેદ ભરેલો ચેહેરો જોયાથી અને વિલાપના વાક્ય સાંભળ્યાથી અમારા હૃદયના ચુરેચુરા થઇ ગયા. અમે હિમ્મત કરીને, તેમને કંઈપણ પૂછ્યું

નહિ. છેલ્લે આપની પાસે ખબર આપવી ઉચિત જાણી તેથી અમે દોડતા આપની પાસે આવ્યા છિયે. હવે જે યોગ્ય જણાય તે કરો.

ઋષિકુમારોના મ્હોંથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ તરત ભાગીરથીના કિનારે જઈ પહોંચ્યા અને સીતાની સામે જઈને સ્નેહપૂર્વક, પ્રશાંત સ્વરથી કહેવા માંડ્યું, વત્સ! વિલાપ પરિત્યાગ કર. શા કારણથી તું મ્હારા તપોવનમાં આવીછે, તે તારા આવવાની આગમજ હું સર્વ જાણુંછું. તું મિથિલાધિપતિ રાજા જનકની કુંવરી છે, કોશલાધિપતિ મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, અને રાજાધિરાજ રામચંદની પટરાણી છે. રામચંદ્રે. મિથ્યા લોકાપવાદ સાંભળ્યાથી ચલચિત્ત થઇને તથા સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યાવિના બહુ નિરપરાધથી તને પરિત્યાગ કરીછે. સીતાએ શાન્ત્વના વાક્ય સાંભળીને આંખમાનાં આંસુ લુંછી નાંખ્યા ને શાન્ત મૂર્ત્તિવાળા મહર્ષિને સામે ઉભા રહેલા જોઈ ખોળો પાથરીને તેમની ચરણવંદના કરી. વાલ્મીકિએ, રઘુકુલતિલક પુત્રની માતા થા એવો આશીર્વાદ આપીને કહ્યું, વત્સ! હવે અહિં રહેવાનું પ્રયોજન નથી, મ્હારા આશ્રમમાં ચાલ; હું મ્હારી કન્યાની પેઠે તારૂં લાલનપાલન કરીશ, મ્હારીપાસે રહયાથી તને કંઇ પણ કલેશ થશે નહિ. શેહેરના રહેવાસીઓ વનનું નામ સાંભળ્યાથી ભયભીત થાયછે, પરંતુ તપોવનમાં ભયની કંઈપણ સંભાવના નથી. મ્હારી તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી હિંસક જંતુઓ

પણ પોતાની સ્વભાવિક આશ્રિયતો પરિત્યાગ કરીને એકમેક જોડે દોસ્તીથી વર્ત્તેછે. આ તપોવનનો એવો મહિમા છેકે, અલ્પકાળ રહ્યાથી ચિત્તસ્થિર થાયછે. તને પૂરાં દિવસ થવા આવ્યાછે એવું જણાયછે; પ્રસવ થયા પછી પુત્રસંસ્કારવિધિ યથારીતિથી કરવામાં આ- વશે, કોઈ પણ ભાગ અંગ વગરનો થવા પામશે નહિ. સરખી ઉમ્મરની મુનિકન્યાઓ તારી સખી થશે, તેઓની સાથે રહ્યાથી તને ઘણોજ આનંદ મળશે. વિશેષકરીને તારો પિતા મ્હારો પરમ મિત્ર છે; તેથી મ્હારા તપોવનમાં રહ્યાથી, તારા પિતાના ઘરના જેવું સર્વ સુખ ભોગવીશ; હું પુત્રની પેઠે તારી ખબરદારી કરીશ. એટલામાટે, વત્સ! હવે વખત લગાડ ના, મ્હારી જોડે ચાલ.

આવું કહીને સીતાને વાલ્મીકિ મુનિ પોતાની સાથે તપોવનમાં લઈ ગયા, અને ત્યાં સર્વ માણસોને સીતાની આજ્ઞા પાળવાને કહ્યું અને સરખી ઉમ્મરની કન્યા- ઓના હાથમાં સીતાનો લાલન પાલન કરવાનો ભાર સોંપ્યો. મુનિકન્યાઓ, તેના સમાગમથી પરમ આનં- દિત થઈ અને જેના યોગે તેનું ચિત્તસ્થિર થાય તેને માટે ઘણા યત્ન કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૫ મું.

ચિંતાતુર.

સીતાને વનવાસ આપીને, રામ ઘણાજ શોકાતુર થયા, અને ખાવાપીવાનું, ફરવાહરવાનું, રાજકાર્ય સંબંધી વિચાર કરવાનું વગેરે સઘળાં કામ છોડીને શોકમાં એકલા પોતાના મેહેલમાં રહેવા લાગ્યા. સીતા જે પતિપ્રાણા તથા ઘણીજ પવિત્ર હતી, અને પૃથ્વીમાં જેટલી જાતના પ્રિય પદાર્થ છે, તે સર્વ કરતાં તેને રામ વધારે ચહાતા હતા; વસ્તુતઃ બન્નેનાં પ્રાણમન એક હતાં, કેવળ શરીર માત્ર જૂદું હતું. તેઓ બંને સાધુશીલ તથા સરળ અન્તઃકરણનાં હતાં. જેમ સીતા પતિપ્રાણા, પતિનું હિતકરનારી અને પતિના સુખમાં સુખ માનનારી હતી તેમ રામ પણ સીતાનેજ પોતાની પ્રાણાધાર જાણતા, તેનું (સીતાનું) ભલું ઈચ્છતા, અને તેનાં સુખે સુખી રહેતા. હમણા અવધપુરીમાં રાજભોગથી તેઓ જેવીરીતે સુખથી સમય ગાળતાં હતાં: તેના કરતાં વધારે સુખથી વનવાસમાં એકમેકની પાસે રહીને દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. વનવાસમાં ગયાથી તેઓની પરસ્પર પ્રીતિ અને પ્રેમભાવ ઘણાંજ વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં. એક પલ પણ એક બીજાની આંખથી છેટે રહી શકતાં નહોતાં. રામે કેવળ લોકાપવાદના ડરથી સીતાને કાઢી મુકી હતી; તેથી તેના ત્યાગથી

ઉપજેલો શોક તેમને (રામને) ઘણોજ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો.

રામના અંતરની અસુખાકારીની હદ નહોતી. રાજવંશમાં મ્હારો જન્મ શું કરવા થયો! કેવીરીતે મ્હારે વનવાસ જવું પડ્યું, શા કારણથી હું પાછો રાજ્યાસને આવ્યો; શું કરવાને મેં દુર્મુખને પ્રજાનો મ્હારા વિષેનો અભિપ્રાય જાણવા માટે નિમ્યો! લક્ષ્મણના ઉપદેશવાક્ય મેં કેમ સાંભળ્યાં નહિ! કેમ મેં અત્યંત ઘાતકી થઈને સીતાને વનવાસ આપ્યો! રાજ્યભાર પરિત્યાગ કરીને શામાટે હું સીતાની જોડે ના ગયો! હવે હું મ્હારા મનને શીરીતે સમજાવું અને કેવીરીતે પ્રાણ ધારણ કરી રહું! પ્રિયાને વનવાસ આપવાના કરતાં, મેં આત્મઘાત કર્યો હોત તો તે હજારે દરજ્જે સારૂં હતું!! આવીરીતે રામ રાત્રિદિવસ વિલાપ અને પરિતાપ કરતા હતા. દુઃસહ શોકાગ્નિથી નિરંતર બળીને તેમનું શરીર અડધું થઈ ગયું.

ત્રીજે દાહાડે બપોરે લક્ષ્મણ ઘણાજ લેવાઇ ગયલા ચહેરે અયોધ્યામાં આવ્યો અને સર્વથી પેહેલા રામચંદ્રને, રહેવાના મેહેલમાં જઈ, હાથ જોડીને તેમની સામે ઉભો રહી રોતી આંખે ગદ્ગદ વચને કહેવા લાગ્યો, આર્ય! દુરાત્મા લક્ષ્મણ આપની આજ્ઞા પ્રતિપાલન કરીને આવ્યોછે! રામ તેને જોઈને તથા તેનાં વાક્ય સાંભળીને, હા! પ્રિય સીતા! આમ કહેતાંજ મૂર્ચ્છિત

થઇને જમીન ઉપર પડી ગયા. લક્ષ્મણ ઘણોજ શોકાતુર હોવાછતાં બહુ યત્ને તેણે તેમને શુદ્ધિ માં આણ્યા. જ્યારે રામ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે કેટલીકવાર સુધી એકી ટસે લક્ષ્મણનું મુખ નિહાળવા લાગ્યા. ત્યારપછી કંઈક ચેતના આણીને બોલ્યા, ભાઈ લક્ષ્મણ! તેં જાનકીને ક્યાં છોડી? હું તેના વિરહથી કેવીરીતે પ્રાણ ધારણ કરૂં! હવે એના વિયોગનું દુઃખ સહન થતું નથી!! આમ કહીને લક્ષ્મણનું ગળું પકડી ઊચ્ચ સ્વરથી રોવા લાગ્યા; લક્ષ્મણ પણ રડી પડ્યો. બન્ને જણે ધીરજ છોડીને કેટલીકવાર સુધી એપ્રમાણે રૂદન કર્યું. ત્યારપછી લક્ષ્મણ, અતિકષ્ટથી પોતાના શોકનો વેગ રોકીને રામની સાન્ત્વના કરવા લાગ્યો; રામ કંઈક શાંત થયા પછી લક્ષ્મણે સીતાવિલાપ અથથી ઈતિ સુધી કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળ્યાથી રામની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તે ઘણુંજ રોવા લાગ્યા તથા ઉંડો નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા; તેમનો ઘાંટો બેસી ગયો, બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, અને પેહેલાંના સઘળા બનાવ અન્તઃકરણમાં આવ્યાથી તેનો વિચાર કરતાં કરતાં અસહ્ય શોકને લીધે તે પાછા મૂર્છિત થયા.

લક્ષ્મણે ફરીથી ઘણી મેહેનતે રામચંદ્રને પાછા શુદ્ધિમાં આણ્યા; અને તેમની આવી દશા જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આર્ય જે શોકસાગરમાં પડ્યાછે, તેમાંથી આખી ઉમ્મર સુધી સ્વસ્થ ચિત્તવાળા થઈ શકશે નહિ. એમનો શોક દૂર કરવાનો

કંઈ પણ ઉપાય હું જોતો નથી. ગમે તેમ હો, પરંતુ તેમને સાન્ત્વના આપવાનો યત્ન તો મ્હારે કરવો જોઈએ, તેણે આવીરીતે મનમાં વિચાર કરીને વિનય પૂર્ણ પ્રેમળ વાક્યથી રામને કહ્યું, આર્ય! શોકમાં અને મોહમાં આમ નિમગ્ન થવું એ આપના જેવા પુરૂષને યોગ્ય નથી. આપ સર્વ સમજો છો, નશીબમાં જે થનારૂં હતું તે થયુંછે; નહિતો આપ અકારણથી, અથવા સામાન્ય કારણથી, આર્યાને પરિત્યાગ કરશો એ કોના મનમાં હતું? વિચાર કરીને જુઓ તો સંસારમાં કોઈ હમેશને માટે નથી; વૃદ્ધિ થયાથી ક્ષય થાયછે, ચઢતિ પછી પડતી થાયછે, સંયોગ થયાથીજ વિયોગ થાયછે, અને જીવન થયાથી મરણ નીપજેછે. આ પરંપરાગત સાંસારિક નિયમમાં કોઈ કાલે ફેર પડેલો જોવામાં આવતો નથી. એ સઉનો વિચાર કરીને આપે શોક છોડવો જોઈએ. વિશેષેકરીને, આપે સઉ લોકોનું હિત કરવાનો ભાર લીધેલોછે, તે વાસ્તે પણ આપને શોકમાં નિમગ્ન થવું ન જોઈએ. પ્રિયવિયોગ અને અપ્રિય સંયોગ શોકનું કારણ થાયછે, તેમાં કંઈપણ સંદેહ નથી; પરંતુ આપના જેવા મહાપુરૂષોએ ઘણું શોકાતુર થવું કદાપિ ઉચિત થતું નથી; સાધારણ લોકો શોકમાં તથા મોહમાં મગ્ન થાયછે. એટલામાટે ધીરજ ધરો; અને અંતઃકરણમાંથી શોક કાઢીને રાજકાર્ય ઉપર મન લગાડો. બીજું, એપણ આપને વિચારવાનું છે કે, માત્ર લોકો નાખુશ થાય એવા ડરથી આપે

આર્યાને પરિત્યાગ કર્યાં છે. આર્યાને ઘરમાં રાખ્યાથી પ્રજા નાખુશી દેખાડે એવી આશંકાથી આપે તેમને વનવાસ આપ્યોછે; તો હવે તેમને માટે શોકાતુર થયાથી તે આશંકા દૂર થતી નથી તેથી તો જે દોષ દૂર કરવા માટે આપે બીજાથી બનીશકે નહિ એવું કર્મ કર્યું છે તે દોષ પૂર્વવત્ પ્રબલ રહેછે અને આર્યાને પરિત્યાગ કર્યાનું કંઈ પણ ફલ થતું નથી. વળી એપણ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપ જેટલા દિવસ ચિંતાતુર રહેશો, તેટલા દિવસ રાજકાર્યે ઉપર ધ્યાન આપી શકશો નહિ, પ્રજાપાલન ઉપર મન લાગશે નહિ અને રાજધર્મ પ્રતિપાલન થશે નહિ. એટલામાટે સર્વ વિષયનો વિચાર કરીને ધૈર્ય અવલંબન કરો. હવે વધારે શોક તથા પશ્ચાત્તાપ કરવો કોઇરીતે લાભકારક નથી. ગઈ ગુજરી વાત વિષે ખેદ કરીને કાળ ગાળવો એ સદ્વિચારનું કામ નથી.

લક્ષ્મણ આટલું બોલીને ચૂપ રહ્યો, ત્યારપછી થોડી વાર સુધી છાનામાન્યા બેશીરહ્યાબાદ રામ સ્નેહપૂર્વક બોલ્યા, વત્સ ! તારાં ઉપદેશવાક્ય સાંભળ્યાથી, મ્હારા જ્ઞાનનો ઉદય થયો. તેં યથાર્થ કહ્યું છે, મેં જે કારણથી જાનકીને વનવાસ આપીને રાક્ષસના પ્રમાણે ઘાતકીપણું કર્યુંછે, તે કારણ હમણા તેને માટે શોકાતુર થયાથી વિફલ થઈ જાયછે. વિશેષેકરીને શોકનો ધર્મ એ છે કે, તેમાં નિમગ્ન થયાથી વધતો જાયછે. શોકાતુર માણસ ઈચ્છેલું ફળ મેળવી શકતો નથી. કર્ત્તવ્યકર્મ ઉપર ધ્યાન ન લગાડ્યાથી પ્રત્યવાયગ્રસ્ત થવાય છે.

એટલામાટે અત્યારથી હું શોકને રોકવાનો પ્રયત્ન કરૂંછું અને પ્રતિજ્ઞા લેઉંછું કે, હવે હું શોકમાં મગ્ન થઈશ નહિ. પ્રજા હવે મને શોકાતુર જાણી શકશે નહિ. અમાત્યો (મંત્રિઓ) ને કહે કે, કાલથી રીતસર રાજકાર્ય ચલાવવા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવશે; માટે તમે વખતસર સર્વ તૈયારી કરીને કાર્યાલયમાં હાજર થજો.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું કરીને, જરાવાર સુધી ચૂપ રહ્યા પછી, આંસુભરી આંખે વ્યાકુલ વચનથી બોલવા લાગ્યા કે, હાય! રાજત્વ એ કેવું ભયાનક અસુખનું તથા વિપદ્દનું મૂળ છે. લોકો કેવાં સુખભોગ મેળવવાને માટે રાજ્યાધિકાર મેળવવાની ઈચ્છા કરેછે તે મ્હારાથી કંઈ સમજાતું નથી. રાજ્યભાર લઈને મ્હારે આખી ઉમ્મરને માટે સુખ ઉપર પાણી મૂકવા જેવું થયું છે. એના લીધેજ મેં ઘણું ઘાતકીપણું કરીને નિરપરાધિ પ્રિયાને વનવાસ આપ્યોછે. હવે તેને માટે રોવાનો માર્ગ જોતો નથી રાજત્વલાભથી મને એ ફલ મળ્યુંછે કે, મ્હારે સ્નેહ, દયા, મમતા અને મનુષ્યત્વનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડયોછે, અને આવતા સમયના માણસો મને ઘાતકી રાક્ષસ અથવા ઘણોજ નાલાયક ગણીને વગોવશે.

આમ ખેદ કરીને રામે થોડીવાર પછી લક્ષ્મણને જવાની આજ્ઞા આપી, અને પોતે ધીરજથી શોકાવેગ સમાવીને બીજે દહાડેથી યથાનિયમે રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા. ઉપર ઉપરથી એમપ્રમાણે એમણે ધૈર્યતા દર્શાવી અને રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન લગાડવા માંડયું ખરૂં,

તથા લોકો પણ તેમનો બહારનો વ્યવહાર જોઈને સમજવા લાગ્યા કે, રામચંદ્ર ઘણાજ ધીરજવાન છે ને વગર હરકતે દુઃસહ શોક રોકવાને સમર્થ થયાછે; પરંતુ તેમનું (રામચંદ્રનું) અંતઃકરણ નિરંતર શોકની આગમાં બળ્યા કરતું હતું. બહુજ નિરપરાધિ પ્રિયાને વનવાસ આપ્યાથી થયેલો શોક તથા ખેદથી ઝેરના દંખ પ્રમાણે તેમને નિરંતર મર્મવેદના થવા લાગી. માત્ર લોક નાખુશ થાય તેના ભયથી તેમણે જાનકીને દેશનીકાલ કરી હતી, અને હમણા પણ તેવાજ ભયથી બહારથી શોક કાઢી નાંખ્યો હતો. જ્યારે તેઓ રાજગાદી ઉપર બેસીને મૂર્ત્તિમાન ધર્મની પેઠે, સ્થિર ચિત્તથી રાજકાર્ય જોતાં હતાં, ત્યારે તેમને જોઈને લોકો સમજતાં હતાં કે, ભૂમંડલમાં તેમના જેવો ધૈર્યવાન પુરૂષ બીજો કોઈ નથી. પરંતુ જ્યારે રાજકાર્યથી છુટીને વિશ્રામભવનમાં જતા, ત્યારે તેઓ ઘણાજ વિકલચિત્તવાળા થતા હતા. લક્ષ્મણ સદા તેમની પાસેનો પાસે રહીને તેમને સાન્ત્વના આપવા સારૂ બહુ યત્ન કરતો હતો. પરંતુ લક્ષ્મણનાં પ્રબોધ વાક્યથી તેમનો શોકાગ્નિ ઉલટો પ્રબલ વેગથી વૃદ્ધિ પામતો હતો, ટૂંકામાં તેઓ કેવળ હાહાકાર, વિલાપ, પોતાની જાત ઉપર ધિક્કાર, રોવું અને સીતાનું ગુણગાન કરીને વિશ્રામનો સમય ગાળતાં હતાં. આવીરીતે સીતાના વિયોગશોકમાં ઘણાજ નિમગ્ન થઇને તેઓ દિવસે દિવસ કૃશ, મલીન, દુર્બલ અને સર્વ વિષયમાં ઘણાંજ

નિરૂત્સાહ થવા લાગ્યાં. વસ્તુત; પ્રજાકાર્યના વિના બીજા કોઈપણ વિષય ઉપર તેમની પ્રવૃત્તિ તથા ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો.

પેલી તરફ થોડા દિવસ પછી જાનકીએ બે જોડીઆ કુમારને જન્મ આપ્યો. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ યથા નિયમથી તે કુમારોના પ્રસવકર્મ વગેરેની ક્રિયા પૂરી કરીને મ્હોટાનું નામ કુશ અને ન્હાનાનું નામ લવ પાડ્યું. મુનિકન્યાઓ પણ સીતાને પુત્રો જન્મેલા જોયાથી ઘણીજ હર્ષ દેખાડવા લાગી. આખા આશ્રમમાં અતિ મહાન્ આનંદ-કોલાહલ થવા માંડ્યો. સીતા, દુઃસહ પ્રસવવેદના ભોગવ્યાથી થોડો વખત સુધી અચેતન રહી હતી, પણ પછી ધીમે ધીમે તેને શુદ્ધિ આવવા માંડી, તે જોઈ મુનિકન્યાઓ હરખાતા મને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, બ્હેન જાનકિ! આજે ઘણા આનંદનો દિવસ છે. સૌભાગ્યથી તમે આજ પરમ સુંદર કુમારની જોડ પ્રસવ કરીછે. આ વાક્ય સાંભળતાંજ સીતાને અનહદ આનંદ થયો. પરંતુ પાછી થોડી વારમાં તે શોકાતુર થઈને અખંડ આંસુ પાડી રોવા લાગી; તે જોઈને મુનિકન્યાઓ સ્નેહપૂર્વક તેને પૂછવા લાગી કે, હે જાનકિ! આવા આનંદના સમયમાં તમે શોકાતુર કેમ થાઓ છો? રોવાને લીધે સીતાને ગલે ડૂમો બાઝયો હતો તેથી તેણે થોડી વાર સુધી જવાબ આપ્યો નહિ; પણ પછી ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવીને તે બોલી કે, પ્રિયસખીઓ! હું આવા આનંદના સમયે

શામાટે શોકાતુર થઈ છું તેનું કારણ તમે શું જાણતાં નથીકે, તેમને પૂછો છો? પુત્ર જન્મ્યાથી સ્ત્રીઓ ઘણીજ આનંદિત થાયછે એ વાત ખરી છે; પરંતુ કેવી અવસ્થામાં મને આ ખુશીનો સમય આવ્યોછે? મ્હારૂં આ જન્મનું સર્વ સુખ, સર્વ ઈચ્છા, સર્વ આહ્લાદ જતા રહ્યાંછે. જો આ હતભાગ્યા મ્હારા ગર્ભમાં પ્રવેશ નહિ થયા હોત તો જે ઘડીએ લક્ષ્મણે મ્હારા પરિત્યાગના વાક્ય મને સંભળાવ્યાં તેજ ઘડિએ હું ગંગાના પાણીમાં ડૂબીને પ્રાણત્યાગ કરત, અથવા બીજી કોઈરીતે આત્મઘાતી થાત. ગર્ભની જંજાળ ના હોત તો શું કરવાને મ્હારે જીવતી રહી લોકને મ્હોં દેખાડવું પડત? જાનકી આમ કહીને ઘણીજ શોકાતુર થઈ ચોધાર આંસુ પાડી રડવા લાગી. તેના આવા હૃદય ફાટી જાય તેવાં વિલાપવાક્ય સાંભળીને મુનીકન્યાઓ ઘણીજ દુઃખી થઈ, અને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, પ્રિય સખિ! તમારા શોકનો વેગ હવે સમાવો. તમે જે કહોછો તે યથાર્થ છે, પરંતુ વધારે દિવસ તમારે આવી અવસ્થામાં રહેવું પડશે નહિ. રાજા રામચંદની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો હતો, તેથીજ તેમણે મૂઢ બની જઈને આવું નહિ જોયેલું તેમજ નહિ સાંભળેલું ઘોર આચરણ કર્યું છે. અમે પિતાજીના મ્હોંએ સાંભળ્યુંછે કે, તમે પાછાં જલદીથી તેમને ભેટશો; એટલા માટે શોકને કાઢી નાંખો. મુનિપુત્રીઓનાં સાંત્વનાનાં વાક્ય સાંભળીને સીતાની આખમાંથી ચોધાર આંસુ વરસાવા લાગ્યાં, તે

જોયાથી મુનિકન્યાઓનાં કોમળ હૃદય પિગળ્યાં અને તેઓ પણ શોકાતુર થઈને ઘણીજ રોવા લાગી.

આ વખતે નવા અવતરેલા બાળકો રોવા લાગ્યા. સ્નેહનો એવો મહિમા તથા મોહની શક્તિ છે કે, તેઓના રોવાનો શબ્દ જાનકીના કાનમાં પ્રવેશ થતાંજ, તે એકદમ સર્વ શોક વિસરી ગઈ અને પ્રીતિથી તેઓને ધવરાવવા લાગી.

શુક્લ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે સીતાના બંને કુમારો દિવસે દિવસ વધીને માતાની આંખને તથા મનને અનહદ આનંદ આપવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ તેને "મા, મા," કહીને બોલાવતા હતા, જ્યારે તે તેઓના મ્હોંમાં મોતીના જેવા દાંતો જોતી હતી; જ્યારે તેઓના અડધા ઉચ્ચારેલા મધુર શબ્દ તેના કાનમાં પ્રવેશ થતા, અને જ્યારે તે તેઓને ખોળામાં લઈને સ્નેહથી તેઓનું મુખ ચુંબન કરતી, ત્યારે તે સર્વ શોક ભુલી જતી, તેનું આખું શરીર અમૃતના અભિષેકવાળું હોય તેવું શીતલ થતું તથા તેની આંખો આનંદનાં આંસુથી ભરાઈ જતી.

જ્યારે કુશ અને લવની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની થઈ, ત્યારે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ તેઓનું ચઉડકર્મ કરીને વિદ્યારંભ કરાવ્યો, અસાધારણ બુદ્ધિ અને હોશિયારીથી તે કુમારો થોડી મુદતમાં વિવિધ વિદ્યામાં ઘણાજ કુશળ થયા. પ્રથમથી વાલ્મીકિ મુનિએ રાવણવધ પર્યન્ત લોકોમાં ચાલતું રામચરિત્રનું અવલંબન કરીને રામાયણ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, તે સર્વથી પહેલાં રામચંદ્રના આ બે

પુત્રોને તેમણે ભણાવ્યું. તેઓએ થોડા દિવસમાં તે વિચિત્ર ગ્રંથ અથથી ઈતિ સુધી મ્હોંએ કર્યો, અને તેમાંથી કથા સીતાની પાસે મધુર સ્વરથી ગાઈને તેનો શોક તેઓ દૂર કરવા લાગ્યા. અગીઆરમે વર્ષે મહર્ષિએ તેઓનો ઉપનયન સંસ્કાર કરાવીને (ઉપવિત ધારણ કરાવીને) વેદાધ્યયન કરાવવાનો આરંભ કર્યો, અને તે પછી એક વર્ષમાં તે બંને કુમારો વેદશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ પ્રવીણ થયા.

કુશ અને લવની ઉમ્મર બાર વર્ષની થઈ, પરંતુ તેઓ કોણ છે તે આજ સુધી કોઇ જાણી શકયા નહોતા. તેઓ પોતાને ઋષિકુમાર તથા પોતાની માતાને ઋષિપત્ની જાણતા હતા. જાનકી જે ભાવથી તપોવનમાં કાળ ગાળતી હતી, તે ભાવ જોયાથી કોઈ પણ માણસ તેને ઋષિપત્નીજ ધારી શકતા. અને તેના આ બે પુત્રોને પણ ઋષિકુમાર સમજતાં. આ કુમારો જાનકીને માતા તરીકે જાણતા હતા, પરંતુ તે મિથિલાપતિની કન્યા અથવાકોશલાધિપતિની પટ્ટરાણી છે, તે જાણતા નહોતા. વાલ્મીકિએ યત્નપૂર્વક એ વિષયમાં તેઓને અજાણા રાખ્યા હતા; અને તપોવનના રહેવાસીઓને પણ સાવચેત રહેવાને કહ્યું હતું કે, કોઈએ ભૂલથી પણ તેઓની પાસે આ વિષયની વાતચીત કરવી નહિ; તેમજ સીતાને પણ કહ્યું હતું કે, કોઇ રીતે પુત્રોને પોતાની ઓળખાણ આપવી નહિ; તેથી સીતા પણ તેઓની પાસે કદિ પણ પોતાના સંબંધી વાત કરતી નહોતી. રામાયણમાં તેમણે રામનું અને સીતાનું વિસ્તાર-

પૂર્વક વૃત્તાન્ત વાચ્યું હતું; પરંતુ તેમની માતા જનક-નંદિની અથવા રામની સહધર્મિણી છે તે તેઓ જાણતા નહોતા; તેથી એ મહાકાવ્યમાં પોતાનાં પિતામાતાનું વૃત્તાંત વર્ણેલું છે એવું સમજતા નહિ. આવી રીતે બાર વર્ષ સુધી કુશ અને લવ પોતાનું વૃત્તાંત જાણવાથી અજાણ્યા રહ્યા હતા.

માતાના અપૂર્વ સ્નેહયુક્ત રક્ષણની જરૂર હતી ત્યાંસુધી સ્વાભાવિકરીતે જાનકી, સર્વ શોક વિસારી દઈને એકાગ્ર મનથી અને અનન્ય ભાવથી કુશ તથા લવનું લાલનપાલન કર્યાં કરતી હતી; પરંતુ જેમ જેમ તેઓની ઉમ્મર મ્હોટી થઈ, અને માતૃયત્નની ઘણી દરકાર રહી નહિ, ત્યારે તે (સીતા) તેમના વિષયમાં એક રીતે નિશ્ચિત થઈને ઋષિપત્નીઓની પેઠે તપશ્ચર્યામાં મન લગાડવા લાગી. રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે મંગળ થાય એ એનો તપશ્ચર્યા કરવાનો મૂળ હેતુ હતો. અદ્યાપિ રામે કંઈ પણ અપરાધ વિના તેને પરિત્યાગ કરી હતી તથાપિ સીતાના અંતઃકરણમાં એક પળવાર પણ તેમના ઉપર રોષ તથા વિરાગનો ઉદય થયો નહોતો. મ્હારા પ્રારબ્ધને લીધે હું આ દુસ્તર શોકસાગરમાં પડીછું એવું તે માનતી હતી. ભૂલથી પણ એવો વિચાર કરતી નહોતીકે, રામચંદ્રે મને આવી દશામાં આણી છે એ તેમનો દોષ છે. વસ્તુતઃ રામચંદ્રના ઉપર પ્રથમ તેને જેવી અવિચલિ ભક્તિ અને ખરા અંતરનો પ્રેમ હતો તેમાં જરાપણ ન્યૂનતા પડી નહોતી. તે દેવતા-

એની આગળ કાયામનના વાક્યથી હમેશાં પ્રાર્થના કરતી હતી કે, રામચંદ્રને કુશળ રાખો, અને જન્માંતરમાં પણ તે મ્હારો પતિ થાઓ. દિવસના વખત તે તપશ્ચર્યામાં અને સખીભાવવાળી ઋષિકન્યાઓના સમાગમમાં ગાળતી હતી, પરંતુ રાત્રે એકલી પડ્યાથી તેનો શોકસિંધુ ઉછળી આવતો હતો તેથી તે આખી રાત માત્ર રામચંદ્રના વિચારમાં મગ્ન થઈને તથા અશ્રુપાત કરીને ગાળતી હતી. પતિપ્રાણા સીતા રામચંદ્રના વિયોગનું દુઃખ સહન કરી શકે એ કોઈરીતે બને તેમ નહોતું. કાળે કરીને સઉનો શોક શિથિલ થઈ જાયછે, પરંતુ જાનકીનો શોક સર્વક્ષણે નવું રૂપ ધારણ કરતો હતો. લાગઠ બારવર્ષસુધી આવાં ભયાનક શોકની આગમાં નિરંતર અન્તર્દાહ થયાથી જાનકીનું અલૌકિક રૂપલાવણ્ય એકદમ જતું રહ્યું અને માત્ર હાડકાના માળાપર ચામડી જોડેલા જેવું તેનું શરીર થઈ ગયું હતું.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અશ્વમેધ.

રાજા રામચંદ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો કૃતસંકલ્પ કરીને વશિષ્ઠ, જાબાલિ, કાશ્યપ, વામદેવ વગેરે મહર્ષિઓને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. વશિષ્ઠદેવે તે વાત સાંભળીને રામની ઘણીજ પ્રશંસા કરીને કહ્યું, મહારાજ! તમે ઉત્તમ સંકલ્પ કર્યોછે. તમે સસાગરા,

સદ્દીપા અને પૃથ્વીના અદ્વિતીય અધિપતિ છો. અખંડ ભૂમંડળમાં તમે જેવું એકાધિપત્ય વિસ્તાર્યું છે તેવું પૂર્વે કાળના કોઈ પણ રાજાએ વિસ્તાર્યું નથી. રામ-રાજ્યમાં પ્રજા જેવા સુખથી તથા ખુશીથી કાળ ગાળે છે તેવું સુખ તથા ખુશી આગાઉના કાળમાં જોયલું તેમ સાંભળેલું પણ નથી. રાજ્યભાર ગ્રહણ કરીને જે જે કામ કરવાં જોઈએ તે આપે પૂરાં કર્યાંછે; આપના રાજ-કર્ત્તવ્યમાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી છે, તે પૂર્ણ થાય તો તમારા રાજ્યાધિકારમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા રહે નહિ. મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ સંબંધી મહારાજાને વિનંતિ કરવી. ગમે તેમ હોય તો પણ મહારાજ જ્યારે તમે પોતે યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા બતાવી છે ત્યારે હવે તેમાં વાર લગાડવાની જરૂર નથી; જલદીથી તેના માટે જોઈતી તૈયારી કરવાની અનુમતિ આપો.

વશિષ્ઠદેવ બોલતા બંધ થતાંજ રામચંદ્રે પાસે બેઠેલા ભાઈઓને કહ્યું, ભાઈઓ! ગુરૂદેવે જે આજ્ઞા આપી તે તમે સાંભળીછે, હવે તમારો અભિપ્રાય જણાવો, એટલે હું કર્ત્તવ્ય નિરૂપણ કરૂં. આજ્ઞાનુવર્ત્તી ભાઈઓએ તરતજ પોતાનો અંતઃકરણનો અનુમત પ્રકટ કર્યો. પછી રામે વશિષ્ઠદેવને સંબોધીને કહ્યું, ભગવન્! જ્યારે આપનો અભિલાષા થયોછે અને તેમાં મ્હારો અભિમત છે તેમજ ભાઈઓ પણ અનુકૂલ ઈચ્છા જણાવેછે ત્યારે હવે તેને અનુસરીને કર્ત્તવ્ય કરવામાં વિચાર કર-વાની આવશ્યકતા નથી. હવે મ્હારે આટલું કહેવું છે

કે, નૈમિષારણ્યમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ થવો જોઈએ, નૈમિષારણ્ય પરમ પવિત્ર યજ્ઞ ક્ષેત્ર છે, એવિષેમાં તમારી શી આજ્ઞા છે? વશિષ્ઠદેવે તે વિષયમાં પોતાની સંમતિ આપી.

ત્યાર પછી રામે ભાઈઓને કહ્યું, જુવો, જ્યારે કર્તવ્ય નક્કી થયું, ત્યારે હવે નકામો કાળ ગુમાવવો નહિ જોઈએ. તમે જલદીથી સર્વ તૈયારી કરો. અનુગત, શરણાગત તથા મિત્રભાવવાળા રાજાઓને નિમંત્રણ કરો અને સમય નિર્ધારીને બધા નગરમાં તથા ગામોમાં યજ્ઞમાં આવવાનું નોતરૂં ફેરવો. લંકાની લડાઈમાં જેઓએ મદદ કરી હોય તે મિત્રોને પરમ આદરથી બોલાવો. તેઓ આપણા ખરા બંધુઓ છે; આપણે માટે તેઓએ કેટલું બહુ બહુ કષ્ટ સહન કર્યું છે, તેમના આવ્યાથી હું ઘણોજ સુખી થઈશ. વળી તમામ ઋષિઓને પણ નિમંત્રણ કરો, તેઓ યજ્ઞક્ષેત્રમાં પધારશે તો હું પોતાને કૃતાર્થ સમજીશ. ભાઈ ભરત! તમે જલદીથી નૈમિષારણ્યમાં જઈને યજ્ઞભૂમિ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરો. લક્ષ્મણ! તું બીજી સર્વ તૈયારી કરીને બધો સરસામાન જલદીથી ત્યાં મોકલ. યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે થોડી મુદતમાં અસંખ્ય માણસો ત્યાં એકત્ર થશે; એટલામાટે યત્નપૂર્વક તમામ વિષયનો એવો બંદોબસ્ત રાખવો કે, કશાની ન્યૂનતા રહે નહિ, કોઈને પણ ક્લેશ તથા નાખુશી ઉપજવી નહિ જોઈએ. તું તમામ વિષયમાં ચતુર છે, તેથી તને વધારે ઉપદેશ આપવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આટલું બોલીને રામ મુગા રહ્યાં, ત્યારે વશિષ્ઠદેવે કહ્યું, મહારાજ! સર્વ વિષયમાં યોગ્ય તૈયારીઓ કરવામાં આવશે એમાં સંદેહ જણાતો નથી, પરંતુ હું એક વિષયમાં ઘણી ન્યૂનતા જોઉં છું. તે સાંભળીને રામે કહ્યું, આપ કિયા વિષયની ન્યૂનતાની આશંકા કરો છો તે કહો. વશિષ્ઠે કહ્યું, મહારાજ! શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે, સ્ત્રીને સાથે રાખીને ધર્મકાર્ય કરવાં જોઈએ. એટલા માટે હું પૂછું છું કે, એ વિષયમાં આપે શો વિચાર ધાર્યો છે? આટલા શબ્દ સાંભળતાંજ રામનું મુખકમલ કરમાઈ ગયું તથા આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. કેટલાક વખત સુધી નીચું માથું ઘાલીને મુગા રહ્યાં; પછી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને, આંખમાંના આંસુ લુછીને તથા ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવી દઈને તે બોલ્યા કે, ભગવન! આટલી વાર સુધી એ વિષેનો કંઈ પણ વિચાર મને થયો નહોતો. હવે એને માટે શું કરવું જોઈએ તે આપ કૃપાકરીને જણાવો. વશિષ્ઠદેવે ઘણીવાર સુધી મનમાં વિચાર કરીને કહ્યું, મહારાજ! ફરી લગ્ન કર્યાં વિના બીજો કંઈ ઉપાય હોય એમ મને લાગતું નથી.

વશિષ્ઠદેવનાં વાક્ય સાંભળીને સઉએ એકદમ મૌન ધારણ કર્યું. રામના પ્રાણમન સીતાજ હતી. માત્ર લોક નાખુશ થાય તેના ભયથી તેને વનવાસ કાઢીને તે જીવન્મૃત જેવા થઈ ગયા હતા. સીતા ઉપરના તેમના સ્નેહ તથા પ્રેમમાં અદ્યાપિ કંઈ પણ ફરક પડ્યો નહોતો; તેની

મોહની મૂર્ત્તિ રાત્ર દિવસ તેમના અન્તઃકરણમાં જાગૃત હતી. તેઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે બીજીવાર લગ્ન કરવાનું કબૂલ કરશે એવો જરાએ સંભવ નહોતો. તે છતાં વશિષ્ઠદેવ તેમ કરવાને વારવાર કહેવા લાગ્યા. પરંતુ રામચંદ્રે ગુરૂની એ આજ્ઞા માન્ય કરવાની નાખુશી દેખાડી અને નીચું માથું ઘાલીને તેઓ છાનામાના બેસી રહ્યા. ત્યાર પછી સભામાં ઘણો વાદવિવાદ થયા બાદ એમ ઠર્યું કે, સીતાની સોનાની પ્રતિમૂર્ત્તિ કરાવી તેને સ્ત્રીને સ્થાને જોડે રાખીને યજ્ઞ કરવો એ સર્વ પ્રકારે સારૂં છે.

આવી રીતે સર્વે નક્કી થયું. ભરત સર્વથી પહેલા નૈમિષારણ્ય તરફ ગયા અને યોગ્ય સ્થલે યજ્ઞભૂમિ નિરૂપણ કરીને, જોઈએ તેટલા અંતરે જૂદા જૂદા પ્રદેશના માણસો માટે રહેવાની જગા બનાવી. લક્ષ્મણે પણ તરત નાના પ્રકારની ખાવા પીવાની સામગ્રી અને બિછાના, રથ, ગાડી, તથા બીજાં વાહન વગેરે તરેહવાર રીતનો સામાન યજ્ઞક્ષેત્રમાં મોકલાવવા માંડ્યો. ત્યારપછી રામચંદ્ર પણ લક્ષ્મણને રક્ષક નિમીને યથારીતિથી યજ્ઞનો અશ્વ છોડ્યો અને પોતે માતાઓ તથા બીજા કુટુંબિઓની જોડે સૈન્યસહિત નૈમિષારણ્યમાં જવા નીકળ્યા. કેટલાક દિવસ પછી નોતરેલા માણસો યજ્ઞસ્થાને આવવાનો આરંભ થયો. સેંકડો રાજાઓ, ઘણા પ્રકારની કીંમતી ભેટો લઈને નોકરો તથા કામદારો સાથે ત્યાં આવવા લાગ્યા; હજારો ઋષિ યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે

ભેગા થવા માંડ્યા; તથા નગરના અને ગામડાંના અસં-
ખ્ય રહેવાસીઓનો જમાવ થવા માંડ્યો. આ વખતે
ભરત અને શત્રુઘ્ન નરપતિઓની પરોણાગત કરવાનું
કામ માથે લીધું, બિભીષણ ઋષિઓની સેવા ચાકરીના
કાર્યમાં નિયુકત થયો, અને સુગ્રીવ બીજા તમામ મેમા-
નોની બરદાસ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો.

હવે પેલી તરફ મહર્ષિ વાલ્મીકિ સીતાની અવસ્થા
જોઇને અને લવકુશની બાર વર્ષની ઉમ્મર પૂરી થયેલી
જોઈને મનમાંને મનમાં સર્વદા વિચાર કરતા હતા કે,
સીતાની હાલ જેવી અવસ્થા હું જોઉંછું; તે ઉપરથી તો
મને એમ લાગેછે કે, તે હવે વધારે દિવસ જીવશે નહિ.
વળી કુશ અને લવ, રાજાધિરાજના કુંવર થઈને આખી
ઉમ્મર તપોવનમાં ગાળે એ પણ તેમને કોઈરીતે ઉચિત
જણાયું નહિ. તે મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે, એ બંને કું-
વરોને ધનુર્વેદ અને રાજધર્મ શિખવાનો સમય ચાલ્યો
જાયછે. એટલા માટે, પુત્ર સહિત સીતાને રામચંદ્ર
પાછી ગ્રહણ કરે, તેવો કંઈ ઉપાય શોધવો જોઈએ.
અથવા એમ ઉપાય શોધવાનું શું પ્રયોજન છે? શિષ્યને
મોકલી ખબર કરાવીને રામચંદ્રને મ્હારા આશ્રમમાં
બોલાવું, અથવા હું પોતે અયોધ્યામાં જઈને તેમની
સાથે મેલાપ કરી બંને કુમાર સહિત સીતાને ગ્રહણ
કરવાને તેમને વિનવું. મ્હારૂં કહેવું રામચંદ્ર અવશ્ય
માનશે. આવું મનમાં નક્કી કરીને જરાવાર મૌન
ભાવે રહી વળી પાછા તે મહર્ષિ એવો વિચાર કરવા

લાગ્યા કે, હું રામને સમજાવવાનું ધારૂંછું ખરો, પરંતુ તે ઘણા લોકાનુરાગી છે; પ્રજા નાખુશ થાય એજ ભયથી ગર્ભના પૂરા દિવસમાં આવેલી નિરપરાધિ જાનકીનો તેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે; માટે હમણા મ્હારી વાત તેઓ સેહેલાઈથી માનશે એ બહુ શક ભરેલું છે. વળી પાછો એમ વિચાર થયો કે, ગમે તેમ હો, પરંતુ કંઈ પણ ખબર ન આપતા નિશ્ચિત બેસી રહેવું કોઈરીતે ઉચિત જણાતું નથી. આ બે બાળકો ભવિષ્યમાં અવશ્ય કોશલની રાજગાદી ઉપર બેસશે; માટે આ વેળાએ તેમને તેમના પિતાની પાસે લઈ જઈને રાજનીતિ સંબંધી નિયમપૂર્વક ઉપદેશ આપવામાં નહિ આવે તો રાજકાર્ય ચલાવવામાં તેઓ ઘણાંજ અપટુ અને રાજમર્યાદા રાખવામાં ઘણાંજ અસમર્થ થશે. અને એમ બને તો વિશેષકરીને રાજા રામચંદ્ર મને કોશલ રાજ્યનું હિત કરવામાં અયત્નશીલ કહીને ફરિયાદ કરશે. એટલા માટે, આ વિષયમાં હવે ઉપેક્ષા અથવા કાળક્ષય કરવો ઉચિત નથી. રામચંદ્રની પાસે સઘળા વિષયના વિસ્તાર પૂર્વક સમાચાર મોકલવા જોઈએ, અથવા, હમણાં એકદમ સમાચાર નહિ મોકલતાં, વશિષ્ઠ અથવા લક્ષ્મણની સાથે સલાહ કરવા પછી આગળ પગલાં ભરીશું તો વધારે ઠીક પડશે. તેઓ શું કહેછે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ.

એક દિવસે મહર્ષિ, સાયંસંધ્યા તથા સાંજના વખતનો હોમ પૂરો કરીને આસન ઉપર બેઠા હતા અને

જાનકીના વિચારમાં મગ્ન થયેલા હતા, એવામાં એક રાજદૂતે આવીને રામચંદ્રની સહીની કંકોત્રી તેમના હાથમાં આપી. મહર્ષિએ કંકોત્રી વાંચીને ઘણાંજ આનંદિત થઇને પેલા માણસને વિશ્રામ કરવા માટે વિદાયગીરી આપી, અને એક શિષ્યને તેને ભોજન વગેરે કરાવવાની આજ્ઞા કરીને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, હું જે વિષય માટે ઉત્કંઠિત થયો હતો તેની સિદ્ધિને માટે દૈવે અનુકૂળ થઇને ઘણોજ સારો ઉપાય કરી આપ્યો; હવે રામને બિનવ્યા સિવાય મેં ધારેલું કાર્ય હું પૂરૂં કરી શકીશ. હવે કુશ અને લવને શિષ્ય તરીકે સાથે લઇને હું નૈમિષારણ્યમાં જાઉં. એમની મુખમુદ્રા પોતાની મુખમુદ્રાને મળતી જોઈને રામ એમને પોતાના કુંવર વગર હરકતે ઓળખશે તથા એમના મેલાપથી રામનું હૃદય પણ નિસંઃદેહ પીગળશે; અને તેમ થશે તો મ્હારી ધારણા સિદ્ધ થવાનો માર્ગ આપોઆપ મોકળો થઈ જશે.

મનમાં ને મનમાં આવો રીતનો સિદ્ધાંત કરીને મહર્ષિ વાલ્મીકિએ જાનકીની ઝુંપડીમાં જઈને તેને કહ્યું, વત્સ! રાજા રામચંદ્ર અશ્વમેધ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરેછે, ત્યાં જવાની કંકોત્રી મ્હારા ઉપર તેમણે મોકલી છે તેથી કાલે સવારે નિકળવાની ઈચ્છા મેં કરીછે અને બીજા શિષ્યોની પેઠે તારા પુત્રોને પણ યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે લઈ જઈશ એવો મેં વિચાર કર્યોછે. સીતાએ મહર્ષિના વિચારને તુરત સંમતિ આપી. પછી મહર્ષિએ પોતાની

ઝુંપડીમાં જઈ શિષ્યોને બોલાવીને આવતે કાલે સવારે નૈ-મિષારણ્ય તરફ જવાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાને કહ્યું ; તેમજ કુશ તથા લવને બોલાવીને કહ્યું, આજ સુધી તમે શેહેરમાં થતા કોઈ વ્યાપાર (વ્યવહાર, કામકાજ વગેરે) જોયા નથી. રામાયણનો નાયક રાજા રામચંદ્ર અશ્વમેધ કરેછે ત્યાં આવતે કાલ સવારે હું તથા શિષ્યો જ-વાના છિયે, અને તમને પણ એ યજ્ઞ દેખાડવા અમારી સાથે લઈ જઈશું એવો મેં વિચાર કર્યોછે. તમે યજ્ઞ જોશો અને તેની સાથે રાજદર્શન પણ કરી શકશો. ત્યાં અસંખ્ય શેહેરના તથા ગામડાના માણસો એકઠાં થશે; તેઓને જોઈને તમે ઘણુંક લૌકિક વૃત્તાન્ત જાણશો. બન્ને ભાઈઓએ રામાયણમાં રામનું અલૌકિક કીર્ત્તિનું વર્ણન વાંચીને તેમને સર્વપ્રકારે અદ્વિતીય પુરૂષ ત-રીકે માન્યા હતા, તેથી તેમને નજરે જોવાનો આવો અણ-ધાર્યો પ્રસંગ આવવાથી તેઓ ઘણાજ આનંદિત થયા; વળી યજ્ઞકર્મની ધામધુમ અને અનેક દેશના જુદી જુદી જાતના માણસોનો મેળો અનાયાસે જોવા પામીશું એવા વિચારથી તેમને ઘણો હર્ષ થયો, અને માતા આજ્ઞા આપે તો ખુશીથી જોડે આવવાની પોતાની ઈચ્છા મહર્ષિને જણાવી.

વાલ્મીકિના મ્હોંએ રામનું નામ સાંભળીને સીતાનો શોકરૂપી અગ્નિ પ્રબલ વેગથી પ્રજ્વલિત થઈ પડ્યો અને તેની આંખોમાંથી આંસુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પણ થોડી વારમાં તેના અન્તઃકરણમાં એકદમ

ફેરફાર થઈ ગયો. આજ સુધી તેના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, 'રામ મને પોતાના પ્રાણતુલ્ય માનેછે અને મ્હારા શિવાય અન્ય સ્ત્રી સાથે તે કદિ પ્રેમ જોડવાના નથી. એમણે મ્હારો ત્યાગ કર્યોછે તે માત્ર પ્રજારંજનની અનિવાર્ય અડચણને લીધેજ'; પરંતુ તે યજ્ઞ કરેછે એવી વાત જ્યારે તેણે સાંભળી ત્યારે 'રામે ફરી લગ્ન કર્યુંજ હશે' એવું ધારીને તે એકદમ નિસ્તેજ થઈ ગઈ, અને તેથી તેને અસહ્ય ખેદ થઈ પડ્યો. પ્રથમ તેણે ધાર્યું હતું કે, જો કે વિના વાંકે રામે મને દેશવટો દીધોછે તોપણ મ્હારા ઉપર તેમનો જે અવિચળ સ્નેહ તથા એક સરખો પ્રેમ છે તેમાં કોઇરીતે ન્યૂનતા થશે નહિ. પરંતુ યજ્ઞકર્મને માટે તેમણે ફરી લગ્ન કર્યું હશે એવા વિચારથી તેનો એ વિશ્વાસ ઊઠી ગયો અને તેણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું કે, આર્યના મ્હારાપરનાં સ્નેહ તથા પ્રેમનો અવશ્ય બીજો ભાવ બન્યોછે.

સીતા ઘણાજ વ્યાકુલ ચિત્તથી આવી રીતનો વિચાર કરતી હતી, એટલામાં કુશ અને લવ એકાએક તેની ઝુંપડીમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યા, મા! મહર્ષિએ અમને કહ્યું છે કે, કાલે તમને રાજા રામચંદ્રનો યજ્ઞ દેખાડવા લઈ જવા છે. જે માણસ કંકોત્રી લઈને આવ્યો છે તેની પાસે જઈને અમે હર્ષઘેલા થઈને એ મહારાજા સંબંધી ઘણીક વાતો પૂછી લીધી. તે ઉપરથી જણાયું કે, રાજા રામચંદ્રનું સઘળા વિષયમાં અલૌકિકપણું છે. પરંતુ મા! એક વાત સાંભળીને અમે

ઘણાજ અજાયબ અને મોહિત થયાછિયે. રામાયણ વાંચીને તેમના ઉપર અમને જે અતિશય ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે ભક્તિ હમણાં હજારો દરજ્જે વધી છે. વાત ઉપર વાત થતાં દૂતે (કંકોત્રી લાવનારે) અમને કહ્યું કે, રાજા રામચંદ્રે પ્રજારંજન માટે પોતાની પ્રાણાધાર પટ્ટરાણીને પરિત્યાગ કરીછે. તે વેળાએ અમે તેને પૂછયું કે, ત્યારે હમણા એ મહારાજાએ ફરીથી લગ્ન કર્યું હશે, નહિ તો યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની વેળાએ સહધર્મિણી કોણ થાય? તેના ખુલાસામાં તેણે કહ્યું, યજ્ઞ પૂરો કરવા માટે વશિષ્ઠદેવે ફરી વિવાહ કરવા માટે રાજાને ઘણાજ સમજાવ્યા હતાં, પરંતુ તેમણે કોઈ-પણ પ્રકારે એ વાત કબૂલ કરી નહિ પણ સીતાની સોનાની મૂર્તિ બનાવીછે અને તે મૂર્ત્તિથી સહધર્મિણીનું કાર્ય ચલાવી લેવાનું ઠરાવી એ વિષે સર્વની સંમતિ પણ લીધીછે. ખરેખર! મા! આવા બીજા કોઈ મહા-પુરૂષે કોઈ પણ કાળમાં ભૂમંડલની અંદર જન્મ લીધો નહિ હોય. રાજધર્મ પ્રતિપાલનમાં રામરાજા જેવા યત્નશીળ છે, તેવાજ દાંપત્યધર્મ પ્રતિપાલનમાં પણ યત્ન-વાન્ છે. અમે ઈતિહાસના ગ્રંથોમાં ઘણાક રાજાઓના અને અનેક મહાપુરૂષોનાં વૃત્તાન્ત વાંચ્યાં છે, પરંતુ કોઈપણ રાજા રામચંદ્રના જેવો સર્વ શુભગુણસંપન્ન અમારા વાંચવામાં આવ્યો નથી. પ્રજારંજનને માટે પ્રાણપ્રિયાનો ત્યાગ, અને તે પ્રિયા તરફના સ્નેહ અને પ્રેમભાવને ખાતર આખી ઉમ્મરમાં ફરીથી લગ્ન નહિ

કરવાનો ટેક એ બે નહિ જોયેલા તેમ નહિ સાંભળેલા બનાવો છે. ગમે તેમ હો, પણ મા! જ્યારથી અમે રામાયણ વાંચ્યું છે ત્યારથી અમારી ઘણીજ ઈચ્છા હતી કે, એકવાર રાજા રામચંદ્રની મૂર્ત્તિ જોઈએ. હમણાં અમારી તે વાસના પૂર્ણ થવાનો સારો લાગ મળ્યો છે. રજા આપો કે, અમે મહર્ષિની સાથે એ રામનું દર્શન કરવા જઈએ. સીતાએ ઘણી ખુશીથી તેમને અનુમતિ આપી, તેથી બન્ને ભાઈઓ ઘણાજ આનંદિત થઈને મહર્ષિની પાસે ગયા.

રામચંદ્રે ફરીથી લગ્ન કર્યું હશે, એવી આશંકા ઉત્પન્ન થયાથી ઘણાજ ખેદને લીધે સીતા બેબાકળી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ હમણાં પુત્રોના મ્હોંએ પોતાની સોનાની મૂર્ત્તિ કરીને યજ્ઞ કરવાની વાત સાંભળ્યાથી તેના વિપરીત વિચાર દૂર થયા અને તેના શોકની શાન્તિ થઈ. આ વેળાએ તેની આંખોમાંથી હર્ષના આંસુ પડવા લાગ્યા, અને દેશનીકાલનો ખેદ દૂર થઈ તેના અંતરમાં ન જણાય એવીરીતે સૌભાગ્યનો ગર્વ ઉત્પન્ન થયો.

બીજે દિવસે સવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ કુશ, લવ અને બીજા શિષ્યોની જોડે નૈમિષારણ્ય તરફ જવા નિકળ્યા અને તે પછીના દિવસે સાંજે ત્યાં પહોંચ્યાં. ત્યાં વશિષ્ઠદેવ ઘણા આદરસત્કારથી તેમને અને તેમના શિષ્યોને મુકરર કરેલી જગાએ લઈ ગયા. કુશ અને લવ છેટેથી રામનાં દર્શન કરીને બહુજ આનંદિત થયા, અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, રામાયણમાં રાજા રામચંદ્રના

જે સર્વે અલૌકિક ગુણ વર્ણન કર્યાછે, તે એમની આકૃતિ ઉપર સ્પષ્ટાક્ષરે લખેલા હોય એમ જણાયછે. અલૌકિક ગુણસમુદાયના એક ભંડાર તરીકે તેઓસ્પષ્ટ દેખાઈ આવેછે. એમની મુર્ત્તિ જેવી સૌમ્ય છે, તેવીજ તેમની આકૃતિ પણ ગંભીર છે. આપણા ગુરૂદેવની જેવી અ-લૌકિક કવિત્વ શક્તિ છે, તેવાજ રાજા રામચંદ્રના અ-લૌકિક ગુણો છે, આવા મહાપુરૂષને રામાયણનો નાયક બનાવ્યો ના હોત તો આપણા મહર્ષિના બનાવેલા એ મહા કાવ્યની જે અત્યંત પ્રશંસા થાયછે તે થાત નહિ. રાજા રામચંદ્રના અલૌકિક ગુણ ગાવાથીજ તેમની અલૌકિક કવિત્વશક્તિ સંપૂર્ણ રીતે સાર્થક થઈછે. ખરેખર! આજ આપણી દૃષ્ટિ સફળ થઈ.

ધીરે ધીરે તમામ નોતરેલા માણસો યજ્ઞસ્થળમાં એકઠા થયા અને ઠરાવેલા દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી સંકલ્પિત મહાયજ્ઞનો આરંભ થયો. અસંખ્ય દીનદરિદ્રી અને અનાથ લોકો પોતપોતાની જૂદી જૂદી પ્રાર્થના કરવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યાં. અને તે સર્વને મનવાં-ચ્છિત તુષ્ટિદાન મળ્યાં. વગર અટકાવે કીસબીલોક ચારે બાજુએ નૃત્ય કરતા, વાજાં વગાડતા અને સંગીતના અખાડા મચાવતા હતા. સર્વે મનોહર વેશ ભૂષણ ધારણ કરીને આવ્યા હતા. સર્વેના મ્હોં ઉપર આનંદોત્સવના સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવતાં. કોઈના અંતઃકરણમાં કોઈપણ જાતનું દુઃખ કે ખેદ કંઈ જણાતું નહોતું. જે વૃદ્ધ રાજા, ઋષિ તથા તેવાજ બીજા લોક યજ્ઞનું દર્શન કરવા

આવ્યા હતા, તેઓ સર્વ કહેવા લાગ્યા કે, અમે કદિપણ આવો યજ્ઞ જોયો નથી; તેમજ અતિ વૃદ્ધ માણસો પણ કહેતા હતા કે, કોઈપણ વેળાએ કોઈપણ રાજાએ આવો મ્હોટો તથા ધામધુમવાળો યજ્ઞ આજસુધી કર્યો નહોતો, રામચંદ્રનું સઘળું કાર્ય અદ્‌ભુત છે.

આવી રીતે દરરોજ ધામધુમથી યજ્ઞક્રિયા થવા લાગી, અને સર્વ નિમંત્રિત માણસો સભામાં એકઠાં થઈને યજ્ઞ સંબંધી સમૃદ્ધિ તથા ધામધુમ જોવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

સંગીતથી ઉપજેલા વિચારો.

એક દિવસ મહર્ષિ વાલ્મીકિ એકાંતમાં બેસીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, મેં યજ્ઞદર્શનમાં આસક્ત થઈને આટલા દિવસ વૃથા ગુમાવ્યાં; મનમાં ધારેલું કામ કરવાનો ઉપાય તો હજુ કંઈ નક્કી કર્યો નહિ, ગમે તેમ કરીને હવે કુશ અને લવને રામચંદ્રનો મેળાપ કરાવો ઠીક થાય. એ બંને ભાઈઓને સાથે લઈને એકદમ રાજસભામાં જાઉં, અથવા તો રામચંદ્રને યુક્તિથી અહિં બોલાવીને એકાંતમાં તમામ હકીકત કહી સંભળાવું અને કુશ તથા લવને ઓળખાવીને સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની તેમને પ્રાર્થના કરૂં. મહર્ષિએ મનમાં ને મનમાં આમ ઘણા પ્રકારનાં વિચાર કરીને, છેલ્લી વારે

નક્કી કર્યું કે, કુશ અને લવને રામાયણ ગાવાની આજ્ઞા કરૂં. તેઓ ઠેકઠેકાણે ગાયન કરતા ફર્યાથી ધીમે ધીમે તેમની વાત રાજાના સાંભળવામાં આવશે; ત્યારે તે પોતાનું ચરિત્ર સાંભળવા માટે જરૂર તેમને પોતાની પાસે બોલાવશે; અને તેમ થયાથીજ વિના પ્રાર્થનાએ મેં ધારેલું કામ સિદ્ધ થશે.

આવો સિદ્ધાંત કરીને, મહર્ષિએ કુશ અને લવને બોલાવીને કહ્યું, વત્સ કુશ! વત્સ લવ! આજથી તમારે બન્ને જણે દરરોજ સાથે રહીને ઋષીઓના આશ્રમની સામે, રાજાઓના તંબુની હારની વચ્ચે, બીજા લોકોના ઉતારા આગળ, અને સભામંડપની તરફ, મનની પ્રીતિ વડે, વીણા વગાડીને રામાયણ ગાવું. જો રાજા રામચંદ્ર વાતે વાત સાંભળીને તમને બોલાવે, અને ગાવાને વિનંતિ કરે તો તરત તમારે તેમની પાસે ગાવું અને જ્યાંસુધી તમે તેમની પાસે રહો ત્યાંસુધી કોઈપણ રીતનું અમર્યાદપણું કે ઉદ્ધતપણું દેખાડવું નહિ. રાજા સર્વનો પિતા છે, એટલામાટે તમે તેમના ઉપર પિતૃભક્તિ દેખાડજો. જો તે તમારૂં સંગીત સાંભળીને ખુશ થઈ તમને પૈસા આપવાનું કહે તો લોભને વશ થઈને કદાપિ તે લેશો નહિ. વિનય તથા ભક્તિયોગથી નિસ્પૃહતા દેખાડીને, ધન ગ્રહણ કરવાની નાખુશી દેખાડજો; અને કહેજો કે, મહારાજ! અમે વનવાસી છિયે અને તપોવનમાં રહીને ફળમૂળ ખાઈને નિર્વાહ કરીએ છિયે માટે અમારે ધનની કંઈ દરકાર નથી. જો તે તમારો

પરિચય પૂછે તો કહેજો કે અમે વાલ્મીકિના શિષ્ય છિયે.

આવી આજ્ઞા તથા ઉપદેશ આપીને, મહર્ષિએ હવે શું બનેછે તે જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારપછી એ બે ભાઈ-ઓ ગુરૂની આજ્ઞા તથા ઉપદેશને અનુસરીને વીણા સાથે મધુરસ્વરથી ઠેકઠેકાણે રામાયણ ગાવા લાગ્યા. જે કોઈ એમનું ગાયન સાંભળતા તે મોહિત અને સ્તબ્ધ થઈને જોતા અને અખંડ અશ્રુપાત કરતા હતા. શ્રોતાઓ એ પ્રમાણે કરતા એમાં નવાઈ પણ નહોતી. કારણકે, એકતો રામનું ચરિત્ર અતિ વિચિત્ર અને પરમ પવિત્ર હતું; બીજું વાલ્મીકિની રચના અતિચમત્કારી અને મનહર હતી; ત્રીજું કુશ અને લવનાં સ્વરૂપ જોનારને મોહ ઉત્પન્ન કરે એવાં હતાં તે સાથે તેમનો સ્વર એવો તો મધુર હતો કે, તેની જોડે તુલના કર્યાથી કોકિલનો સ્વર કઠોર જણાતો હતો; ચોથું, વીણા વગાડવામાં તેમની નીપુણતા એવી અલૌકિક હતી કે, તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. જે સંગીતમાં આવા સર્વ અવયવ સંપૂર્ણ હોય તે સંગીત સાંભળીને, કોનું ચિત્ત અનિર્વચનીય પ્રીતિર-સમાં પરિપૂર્ણ ના થાય?

થોડા દિવસ પછી પુષ્કળ માણસો રામની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા, મહારાજ! બે સુકુમાર ઋષિકુ-માર વીણા વગાડીને આપના ચરિત્રનું ગાન કરેછે તે જે સાંભળેછે, તે મોહિત. થાયછે. અમારી આખી ઉમ્મરમાં કદિપણ આવું મધુર સંગીત સાંભળ્યું નથી. તેઓ બન્ને સગા ભાઈ છે. મહારાજ! મનુષ્ય-

જાતમાં એમના જેવું મનોહર રૂપ અમે કદિ જોયું નથી, એમના સ્વરની મધુરતાની વાત વધારેતો શું કહીએ, પરંતુ કિન્નરો પણ તે સાંભળ્યાથી લજવાય એવી છે. તેઓ જે કાવ્યનું ગાયન કરેછે તે કોની રચના છે તેપણ જણાતું નથી; પરંતુ અમે એવી અલૌકિત સુંદર રચના કદિપણ સાંભળી નથી. મહારાજ! અમારી પ્રાર્થના એટલીજ છે કે, આપ તેઓને રાજસભામાં બોલાવીને ગાયન કરવાની આજ્ઞા કરો. આપ એમને જોશો અને તેઓનું ગાયન સાંભળશો તો તેમાં નિઃસંદેહ મોહિત થશો.

લોકોનાં આવાં વચન સાંભળીને રામ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને સર્વજણ જેનાં વખાણ કરેછે તેવું સંગીત સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી તેમણે, એક બ્રાહ્મણ સભાસદને એ બે ભાઈઓને બોલાવવા મોકલ્યો. મહારાજના તેડાને માન આપી તરત અતિ વિનયભાવથી લવ અને કુશ સભામંડપમાં ગયા. તેઓને જોતાંજ રામના હૃદયમાં એક અનિર્વચનીય ભાવનો ઉદય થયો. પ્રીતિરસ અથવા ખેદરૂપી વિષ એ બેમાંથી કિયું એકદમ તેમના આખા શરીરમાં પ્રસરી ગયું તે તેમનાથી સમજી શકાયું નહિ. તેઓ થોડી વાર સુધી ભ્રમિત ચિત્તવાળાની પેઠે બંને કુમારને એકી નજરે જોવા લાગ્યા, અને અકસ્માત્ આવો ફેરફાર કેમ થયો તે કંઈ જાણી નહિ શક્યાથી ચિત્રની પેઠે જોતા બેઠા.

બંને કુમારોએ ધીરે ધીરે પાસે આવી, મહારાજનો જય થાઓ એમ બોલીને મર્યાદાથી યોગ્ય જગાએ બેઠા.

ત્યારપછી યથોચિત, વિનય અને ભક્તિયોગથી તેમણે પૂછ્યું, મહારાજ! અમને શાવાસ્તે તેડાવ્યા છે? તે કુમારો પાસે આવ્યાથી તેમનાં શરીરમાં પોતાના અને જાનકીના અવયવનાં સઘળાં લક્ષણ જોઈને, રામ ઘણાજ વિકલચિત્તવાળા થયા; પરંતુ તે વેળાએ રાજસભામાં ઘણા માણસો એકઠા થયા હતા, એવાસ્તે તેમણે અતિકષ્ટથી ચિત્તની ચંચળતા રોકીને યોગ્ય મુખમુદ્રાથી તેમને કહ્યું, મેં સાંભળ્યું છે કે, તમે અપૂર્વ ગાયન કરી શકોછો. જેમણે તમારૂં ગાયન સાંભળ્યું છે તેઓ તમારી ઘણીજ પ્રશંસા કરેછે, એવાસ્તે હું પણ તમારૂં ગાયન સાંભળવાની ઈચ્છા કરૂંછું. જો તમારી મરજી હોય તો જરા ગાઈને મને આનંદ આપો. કુમારોએ કહ્યું, મહારાજ! અમે જે કાવ્ય ગાઈએછિયે તે ઘણું લાંબું છે અને તેમાં આપનું ચરિત્ર સવિસ્તર વર્ણવેલું છે. હમણાં અમે, આપની પાસે એ કાવ્યનો કિયો ભાગ ગાઈએ તેની આજ્ઞા આપો.

આ કુમારોને જ્યારથી જોયા હતા ત્યારથી રામનું ચિત્ત એટલું બધું ચંચલ થયું હતું તથા સીતાના વિયોગનો શોક એટલો બધો પ્રબળ થઈ ગયો હતો કે, લોકલજ્જાના ભયથી હવે ધૈર્ય અવલંબન કરવું તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું. આથી તેઓ એકદમ સભા વિસર્જન કરીને એકાંતમાં વિશ્રામ લેવા માટે ઘણા ઉત્સુક થયા, તેથી કુમારોના પૂછવાના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, આજે તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે થોડુંક સંભળાવો.

પછી કાલે સવારથી દરરોજ થોડું થોડું કરીને તમારા મુખથી સઘળું કાવ્ય સાંભળીશ. જેવી મહારાજની આજ્ઞા. એમ કહીને કુશ અને લવે ગાવાનો આરંભ કર્યો. સભાના સઉ માણસો એથી મોહીત થઈને ખરા અન્તઃકરણથી તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. રામે કવિનું પાંડિત્ય અને રચનાનું લાલિત્ય જોઈને તથા આશ્ચર્ય પામીને કુમારોને પૂછ્યું, આ કાવ્ય કોનું રચેલું છે અને તમે કોની પાસેથી આવું ગાયન શિખ્યાછો? કુમારોએ કહ્યું, મહારાજ! આ કાવ્ય ભગવાન્ વાલ્મીકિનું રચેલું છે અને અમે તેમના તપોવનમાં ઉછેરેલા છિયે તથા તેમનીજ પાસેથી આ બધું શિખ્યાછિયે. તે સાંભળીને રામે કહ્યું, ખરેખર! ભગવાન્ વાલ્મીકિએ આ કાવ્યમાં અતિ અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ દાખવીછે. થોડું સાંભળ્યાથી તૃપ્તી થતી નથી. પરંતુ આજ તમને વધારે પરિશ્રમ થયોછે, તેથી તમને વધારે કષ્ટ આપવાની મ્હારી ઈચ્છા થતી નથી હવે તમે તમારે ઉતારે જાઓ.

આટલી વાત કહી તેઓને વિદાય કરીને, રામે તે દિવસે જલદીથી સભા વિસર્જન કરી અને વિશ્રામભવનમાં જઈને એકલા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ બે કુમારને જોયાથી, મ્હારૂં અંતઃકરણ કેમ આટલું વ્યાકુલ થયું હશે તેહુ સમજી શકતો નથી. પોતાના છોકરા જોયાથી લોકોનાં ચિત્તમાં સ્નેહ તથા વાત્સલ્યતાનો સંચાર થાયછે એવું મેં સાંભળ્યુંછે તેજ પ્રમાણે આ કુમારોને જોઈને મને પણ એવા ભાવ ઉપજેછે, પરંતુ

આમ થવાનું કંઈ પણ કારણ હું જોતો નથી. એઓ ઋષિ-
કુમાર છે, અને કદાપિ ઋષિકુમાર નહિ હોયતો પણ
મ્હારે એવી ગાંડી આશા રાખવાની શી જરૂર છે. મેં
જે અવસ્થામાં પ્રિયાને વનવાસ આપ્યો હતો, તે અવ-
સ્થામાં તેણે દુઃસહ શોક અને અપમાનથી પ્રાણત્યાગ
કર્યો હશે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. લક્ષ્મણ તેને
તજીને આવ્યાથી કદાપિ તેણે આત્મઘાત નહિ કર્યો હોય
તો કોઈ ક્રૂર હિંસક પ્રાણીએ તેનો ઘાત કર્યો હશે. એવી
અવસ્થામાં તેણે પ્રાણ ધારણ કરવામાં સમર્થ થઈને
નિર્વિઘ્નથી સંતાન પ્રસવ કર્યો હશે, અને તેમનું લાલન
પાલન કરવા પામી હશે એવી આશા રાખવી એ દુરાશા
જેવી છે. મ્હારા અત્યંત દુર્ભાગ્યમાં આટલું સૌભાગ્ય
મેળવવું કોઈરીતે સંભવતું નથી.

આવું મનમાં આણીને રામ ઘણાજ વિકલ ચિત્ત-
વાળા થયા અને હૃદય ભરાઈ આવ્યાથી રોવા લાગ્યા.
પછી કેટલીક વારે શોકનો વેગ દબાવીને પાછા વિચાર
કરવા લાગ્યા કે, એમના ચેહેરા જોયાથી તેઓ
ક્ષત્રિય કુમાર છે એવી ખાતરી થાયછે, એટલુંજ નહિ,
પણ એઓના ચેહેરામાં મ્હારા અવયવનાં સંપૂર્ણ
લક્ષણ જોવામાં આવેછે, તેથી તેઓ મ્હારા પ્રતિરૂપ છે
એવી ખાતરી થાયછે. વળી ધ્યાન લગાડીને જોયાથી
સીતાનાં અવયવનું સરખાપણું પણ નિઃસંદેહ પૂરવાર
થાયછે. એમનાં અને અમારાં ભ્રમર, આંખો, નાક,
કાન, હોઠ, દાંતની હારો તથા ગાલ એમાં કંઈ પણ

જુદાઈ જણાતી નથી. આટલું સરખાપણું શું કંઈપણ નિમિત્ત બનાવ વિના થઈ શકે એમ છે? વળી તેઓ એમ પણ કહેછે કે અમે વાલ્મીકિના તપોવનમાં ઉછર્યા છિયે, અને લક્ષ્મણે સીતાને પણ એજ તપોવનમાં પરિત્યાગ કરી હતી. આથી એમ ધારી શકાય કે, કદાચ, મહર્ષિ વાલ્મીકિ કરૂણા લાવીને સીતાને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા હશે, અને ત્યાં તેણે આ બે જોડીઆ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હશે. અગાઉ લક્ષ્મણે સીતાને જોઇને કહ્યું હતું કે, એને બે છોકરાં થશે, લક્ષ્મણનું એ કહેવું અને આ કુમારોના અવયવનું અમારા અવયવ સાથે સરખાપણું એ ઉપર વિચાર કર્યાથી મ્હારી આશા છેક દુરાશા જેવી જણાતી નથી. અથવા તો હું કેવળ મૃગતૃષ્ણિકામાં ભ્રમિત થઈને અનર્થક પોતાને ક્લેશ આપવા તૈયાર થયો છું. જ્યારે હું રાક્ષસ જેવો કઠોર થયો છું અને મેં ઘણીજ નિર્દયતાથી તથા પ્રેમરહિત થઈને કેવળ નિરપરાધી પતિપ્રાણા સ્ત્રીને વનવાસ આપ્યો છે, ત્યારે હવે તે સર્વ આશા રાખવી એ ઘણુંજ મૂર્ખતાનું કામ છે. હા પ્રિયે જાનકિ! તું, સુશીલ અને સરળ હૃદયની થઈને કેમ આવા દુઃશીલના તથા કુટિલહૃદયના હાથમાં પડી! હું તને ઘણીજ પતિપ્રાણા તથા ઘણીજ પવિત્ર જાણુંછું તે છતાં વગર વાંકે મેં તને વનવાસ આપ્યો, અને વનવાસ આપીને પણ આજ સુધી હું પ્રાણધારણ કરી શક્યો છું, ત્યારે મ્હારા કરતાં કઠોર તથા પાષાણ જેવા હૃદયનો પુરૂષ બીજો કોણ હોય?

રામ આવીરીતે ખેદ કરતાં કરતાં ઘણાંજ શોકાતુર થઈને ચેતનાવિનાના થયા, અને ચોધાર આંસુ પાડી રોવા લાગ્યા તથા પળે પળે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખવા લાગ્યા; વળી થોડીવાર પછી પાછા જરા શાંતચિત્તવાળા થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, મહર્ષિ વાલ્મીકિ સીતાને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા હશે, અને સીતાએ ત્યાં આ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હશે તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. એઓ ખરાઋષિકુમાર નથી તેનું એક ખરૂં પ્રમાણ એ મળેછે કે, તેઓનો ચેહેરો જોવાથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે, થોડા દિવસ ઉપર એમને ઉપવીતસંસ્કાર થયેલો છે. હમણાં એમની ઉમ્મર બાર વર્ષથી ઓછી નથી તેથી જણાયછે કે અગીઆરમે વર્ષે એમને જનોઈ આપ્યું હશે. તેઓ જો ક્ષત્રિયના કુમાર નહિ હોત તો આટલી મ્હોટી ઉમ્મરે તેમને જનોઈ આપત નહિ. તેઓ જો ખરા ઋષિકુમાર હોત તો મહર્ષિ અવશ્ય આઠમે વર્ષે એમનો ઉપનયનસંસ્કાર કરત, વળી ઉપવિત આપેલા ઋષિકુમારના જેવો એમને બધો વેશ જણાતો નથી. ખચિત જો એઓ ક્ષત્રિયકુમાર હોય તો તેઓ સીતાના સંતાન હોવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલો બીજાના સંતાન હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. કારણ બીજા કોઈ ક્ષત્રિયના સંતાન તપોવનમાં ઉછર્યા હોય અને ત્યાં તેમને ઉપવિતસંસ્કાર થયો હોય એવું જણાતું નથી. મ્હારા જેવા હતભાગ્ય માણસના છોકરાં ના હોય તો એમની આવી અવસ્થા કદાપિ થાય નહિ.

મનમાં ને મનમાં આવા તર્કવિતર્ક અને અફસોસ કરીને રામ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જો પ્રિયા હજી સુધી જીવતી હોય અને પેલા બે કુમાર મ્હારા પુત્ર હોય તો કેવો આનંદનો વિષય થાય! પ્રિયા ફરીથી મ્હારા ચક્ષુ તથા હૃદયને આનંદ આપનારી થાય, એવો વિચાર કર્યાથી પણ મ્હારૂં આખું શરીર અમૃતરસમાં તૃપ્ત થાય છે. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં સીતાની સાથે સમાગમ થવાનો છે એવું નક્કી કરીને રામ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા, આટલા બધા દિવસના લાંબા વિયોગ બાદ જ્યારે અમારી પેહેલી મુલાકાત થશે ત્યારે હું આનંદથી અધીરો બની જઈશ એમ મને લાગેછે. અને પ્રિયા પણ આનંદમાં નિમગ્ન થશે, તેમાં સંદેહ નથી. પેહેલી મુલાકાતે અમારી બન્નેની આંખમાંથી આનંદાશ્રુનો પ્રવાહ પ્રબલ વેગથી વહેશે. થોડા વખત સુધી આવા વિચારમાં મગ્ન થઈને તેમણે હર્ષનાં આંસુ પાડ્યા. ત્યાર પછી, તેમને વિચાર ઉપજ્યો કે, મેં પ્રિયાના સાથે એવું ઘાતકીપણું ચલાવ્યું છે કે, તેની સાથે સમાગમ થશે ત્યારે શી રીતે હું મ્હારૂં મ્હો તેને દેખાડી શકીશ અથવા તે એવી સાધુશીલ તથા સરળ હૃદયની છે કે, અનાયાસે મ્હારા અપરાધ ક્ષમા કરશે. હું તેને જોઈશ એટલે તેના પગે પડીને વિનયવચનથી તેની ક્ષમા માંગીશ; વળી થોડીવાર પછી એવો વિચાર મનમાં ઘોળાવા લાગ્યો કે, પ્રજાના ધિક્કારના ભયની આશંકા કરીને મેં પ્રિયાને વનવાસ કાઢીછે; અને હવે પાછી તેને ગ્રહણ કરૂં તો તે

આશંકા મનમાં કેમ ઉત્પન્ન નહિ થાય! અને જો એમજ બને તો આટલા કાલ સુધી મ્હારે અને પ્રિયાને દુ:સહ વિરહજાળમાં બળવું પડ્યુંછે તે સર્વ વિફળ થઈ જાય.

આવો મનમાં વિચાર આવ્યાથી પોતાને ઘણોજ નિરૂપાય સમજીને રામ કેટલીક વાર સુધી અપ્રસન્ન મનથી બેઠા રહ્યા. ત્યારપછી એકદમ ઉપજેલા રોષાવેશથી મનમાં કહેવા લાગ્યા, હવે હું પાયા વગરના લોકાપવાદ ઉપર આસ્થા રાખીશ નહિ. આખરે પ્રિયાને ગ્રહણ કર્યાથી જો પ્રજા અસંતુષ્ટ બને તો કંઈ ફિકર નથી, પણ હું હવે તેમની વૃત્તિને આધીન થઈશ નહિ. મેં જેટલું જોઈએ તેટલું કર્યુંછે. રાજપદમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને કોણે કદિએ મ્હારા જેવું સ્વાર્થત્યાગનું કામ કર્યું છે? હવે હું અવશ્ય સીતાને ગ્રહણ કરીશ. જો ઘણું થશે તો હું ભરતના હાથમાં રાજ સોંપીને પ્રિયાની જોડે વાનપ્રસ્થધર્મ પાળીશ. પ્રિયાવિનાનો થઈને રાજ્ય ભોગવવાના કરતાં તેની જોડે વનવાસ ભોગવવો એ મ્હારે હજારો ગણું શ્રેયસ્કર છે તેમાં સંદેહ નથી.

રામે આહારનિદ્રા ત્યાગ કરીને, આવી રીતે ઘણીક જાતના વિચારમાં ગુમ થઈને રાત્રિ ગાળી.

પ્રકરણ ૮ મું.

મેળાપ અને વિસર્જન.

મહર્ષિ વાલ્મીકિએ, રામચરિત્રનું અતિ અદ્દભુત

કાવ્ય રચ્યુંછે; તેમના બે કોકિલકંઠના તરૂણ ઉમ્મરના શિષ્યો અતિ મધુર સ્વરથી તે કાવ્ય ગાયછે; અને કાલે સવારમાં રાજસભામાં તેઓ એ કાવ્ય ગાવાના છે; આવી ખબર નૈમિષારણ્યમાંના સઉ માણસને થઈ હતી. રાત્રિ ગઈ અને સવારનો પહોર થયો એટલે ઋષિઓ, રાજાઓ અને તેડાવેલા બીજા માણસો ઘણાજ વ્યગ્રચિત્તથી ગાયન સાંભળવા માટે રાજસભામાં હાજર થવા લાગ્યા. તે દાહડાની સભા ખીચો ખીચ ભરાઈ ગઈ હતી. રામચંદ્ર રાજસિંહાસન ઉપર આવીને બિ-રાજ્યા તથા ભરત, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અને સુગ્રીવ, વિભી-ષણ વગેરે બંધુઓ અને મિત્રો તેમની જમણી અને ડાબી બાજુએ યથાયોગ્ય આસનપર આવી બેઠા. કૌશલ્યા, કૈકયી, સુમિત્રા, ઊર્મિલા, માંડવી, શ્રુતકીર્તિ વગેરે રાજપરિવાર, અરૂંધતી વગેરે ઋષિપત્નીઓ જોડે જૂદી જગાપર બેઠાં.

આવી રીતે રાજસભામાં એકઠાં થયેલાં સર્વ જણ મહર્ષિ વાલ્મીકિકૃત કાવ્યની તથા સુકુમાર ગાનારા-ઓની પ્રશંસા કરીને તેમના સંબંધી તરેહવાર વાતો કરવા લાગ્યાં, અને ઘણાજ ઉત્સુક ચિત્તથી ગાનાર કુમારોની આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા. થોડીવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ, કુશ અને લવને સાથે લેઇ, સ-ભામાં આવ્યા. તેઓને જોતાંજ સભામંડપમાં ઘણીજ ગડબડ મચી રહી. જેમણે આગળે દિવસે કુશ અને લવને જોયા હતા, તેઓ આંગળી દેખાડીને, પોતાની

પાસે બેઠેલા માણસોને એ બે ભાઈઓને ઓળખાવ્યા. વાલ્મીકિૠષિએ સભામંડપમાં પ્રવેશ કરતાંજ આખી સભાના માણસોએ એકદમ ઉઠીને તેમને માન આપ્યું. એ મહર્ષિ અને તેમના બે શિષ્યોને માટે જૂદી જગા મુકરર કરી હતી ત્યાં તેઓ બેઠા. અને સર્વ સભાસદ ગાયન સાંભળવા માટે ઘણાજ અધીરા થઈને ક્યારે આરંભ કરશે તેની વાટ જોવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી વાલ્મીકિએ સર્વ સભાની તરફ નજર કરીને રામચંદ્રને કહ્યું, મહારાજ! સભાના સર્વ માણસો ગાયન સાંભળવા માટે ઉત્સુક થયાછે, એટલા-માટે આપ અનુમતિ આપો તો સંગીતનો આરંભ થાય. રામચંદ્રે એવિષે પોતાની અનુમતિ જણાવી એટલે ૠષિ-ની આજ્ઞાથી કુશ અને લવે વીણા વગાડીને ગાવાનો આરંભ કર્યો. વાલ્મીકિએ પહેલેથી કુશ અને લવને શિખવી રાખ્યું હતું કે, રામાયણના જે ભાગમાં રામ અને સીતાના પરસ્પર સ્નેહ તથા પ્રેમનું વર્ણન છે તે-માંનોજ ઘણો ભાગ આજ તમે ગાજો, તેથી તેમણે તેજ વિષય લલકાર્યો. એ ગાયન સાંભળીને રામનું હૃદય પીગળ્યું અને તેમની બન્ને આંખોમાંથી જોરભેર આંસુ ઝરવા માંડયાં. રામ જેમ જેમ એ બે ભાઈને (કુશ અને લવને) જોવા લાગ્યા; તેમ તેમ તેઓ સીતાના પુત્રોછે એવો તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ થવા લાગ્યો. ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એઓ પણ તેઓના ચેહેરા રામ અને સીતાના જેવા જોઈને મનમાં ને મનમાં નાનાપ્રકા-

રના વિચાર કરવા લાગ્યા. તે શિવાય સભાના બીજા માણસો પણ પરસ્પર એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે, કેવું આશ્ચર્યકાર છે કે, આ બન્ને. ઋષિકુમાર રામચંદના જેવાજ જણાયછે! જો પોશાકમાં તથા ઉમ્મરમાં ન્યૂનાધિક નહોત તો મહારાજમાં અને આ બે ઋષિકુમારમાં કંઈપણ ફરક જણાત નહિ. મહારાજે પોતેજ જાણે બીજી બે મૂર્તિ ધારણ કરી હોય એમ જણાયછે. કુમારવયમાં એમણે ઋષિકુમારનો વેશ ધારણ કર્યોછે. આટલી ઉમ્મરે મહારાજની જેવી આકૃતિ તથા રૂપલાવણ્યની માધુરી હતી તેવીજ આ બે ઋષિકુમારોની પણ જણાયછે. આવા હાવભાવ થવાથી આખી સભાના સઉ માણસો મોહિત તથા સ્તબ્ધ થઈને એકાગ્ર મનથી ગાયન સાંભળતા હતા અને એકી નજરે તેઓનું રૂપ જોતા હતા.

થોડીવાર પછી રામચંદ્રે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! સત્વર આ બે જણાને હજાર મોહરોનું ઈનામ આપ. આ આજ્ઞા સાંભળતાંજ કુશ અને લવે વિનયપૂર્ણ વચનથી રામને કહ્યું, મહારાજ! અમે વનવાસી છિયે, વિલાસી તથા ભોગાભિલાષી નથી; સ્વાભાવિકરીતે ઉત્પન્ન થયલાં ફળમૂળ અમારો ખોરાક છે અને વલ્કલ માત્ર અમારે પહેરવાનાં વસ્ત્રો છે તો પછી સોનાની અમારે દરકાર શું કરવા જોઈએ? અમે પુષ્કળ યત્ન અને પુષ્કળ પરિશ્રમથી, આપનાં ચરિત્રનો અભ્યાસ કર્યોછે, તે આજ આપની પાસે ગાઈ સંભળાવવાથી

અમારો તે યત્ન અને પરિશ્રમ સફળ થયો. આપ શ્રવણકરીને આનંદિત થયા એથીજ અમે કૃતાર્થ થયા છિયે. બાળકોની આવી પ્રવીણતા અને નિસ્પૃહતા જોઈને સભાના સઉ જન એકદમ આશ્ચર્ય પામ્યા.

કુશ અને લવને થોડી વાર સુધી એકટશે નજરે જોવાથી તેઓ સીતાના પુત્ર હશે એવો કૌશલ્યાના અંતઃકરણમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તેથી ઘણા અસ્થિર ચિત્તવાળાં થઈને દીર્ઘ નિશ્વાસથી હા વત્સે જાનકિ! એમ બોલીને આસનપરથી નીચે ઢળી પડી મૂર્છિત થયાં. આવા અચાનક બનાવથી સભાના સર્વ માણસોનાં મન ઘણાંજ વિકલ થયાં અને તેમણે બહુ યત્ન કરીને રાજમાતાને શુદ્ધિમાં આણ્યાં. ત્યારપછી થોડીવાર સુધી ગાયન ચાલ્યું તે સાંભળીને સઉના હૃદયમાં સીતાનો શોક એટલા પ્રબળ ભાવથી ઉત્પન્ન થયો કે, સર્વનાં મન ઘણાં અસ્થિર થઈ ગયા અને તેમની આંખોમાંથી અખંડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. આ વખતે કૌશલ્યા ઘણાંજ અધીરાં બનીને ઉન્મત્તની પેઠે પોતાનાં પરિજનને કહેવા લાગ્યા, પેલા બે કુમારોને કોઈ મ્હારી પાસે લાવો. હું તેમને છાતી સરસા ચાંપીને એનાં મુખનું ચુંબન કરીશ. એઓ મ્હારા જાનકીના પુત્રો છે, એમને જોઈને મ્હારો પ્રાણ બહુ તલસે છે. કોઈ એમને મ્હારી પાસે લાવો નહિ તો હું એમની પાસે જાઉંછું; એકવાર એમને છાતી સાથે ચાંપીને એમનાં મુખચુંમ્બન કર્યાથી, જાનકીનો શોક ઘણો મને ઓછો થશે.

જુઓને એમના અવયવમાં મ્હારા રામનાં અને જાનકી-નાં સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવેછે. એઓ સભામાં આવતાંજ કોઈએ જાણે મ્હારા મનમાં કહ્યું કે, એ તારા રામના પુત્રો છે ; અને ત્યારથી એમને માટે મ્હારૂં મન રડેછે. હું બાર વર્ષમાં સીતાને એકપ્રકારે વિસરી ગઈ હતી, પરંતુ એમને જોઈને સીતા સંબંધી મ્હારો શોક નવો થઈ પડ્યોછે. હા વત્સે જાનકિ ! તું ક્યાં રહેલી છે, તારી શી અવસ્થા થઈછે, અદ્યાપિ તું જીવતી છે કે, આ પાપિષ્ટ નરલોક તેં પરિત્યાગ કર્યોછે, તે કંઈ પણ હું જાણતી નથી. આમ કહીને, દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કૌશલ્યા પાછાં મૂચ્છિત થયાં અને સઉએ યત્નથી પાછાં તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યાં. ત્યારપછી વળી કૌશલ્યા ઘણાંજ અધીરાં થઈને કહેવા લાગ્યાં, હજી સુધી તમે કોઈએ એમને મ્હારી પાસે આણ્યા નહિ ! તમારાથી એમ ના બને તો કોઇ એક લક્ષ્મણની પાસે જઈને મ્હારૂં નામ દેઈને મ્હારી ઈચ્છા તેને કહો એટલે તે હમણાંને હમણાં એમને અહિં લાવીને મ્હારા ખોળામાં મૂકશે.

કૌશલ્યાની આવી અસ્થિરતા અને અકળામણ જોઈને, અરૂન્ધતી (વશિષ્ઠમુનિની સ્ત્રી) ના કહેવાથી, પાસેની એક પ્રતીહારીએ લક્ષ્મણની પાસે જઈને બધી હકીકત જણાવી. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે યુક્તિ કરીને તે દહાડો ગાયન બંધ કરાવી, સભા વિસર્જન કરી, અને કુશ તથા લવને સાથે લઈ કૌશલ્યાની પાસે ગયો. કૌશલ્યાએ એ બે ભાઇઓને ખોળામાં લઈને સ્નેહથી

વારંવાર તેમનાં મુખનું ચુંબન કર્યું, અને હા! વત્સે જાનકિ! તું ક્યાં છે? એમ કહીને ખેદથી ઊંચા સ્વરેથી રોવા લાગ્યાં. આથી સુમિત્રા, ઊર્મિલા, વગેરે સ્ત્રીઓ પણ શોકાતુર થઈને અશ્રુપાત, વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગી. કુશ અને લવ, આ સર્વ બનાવ જોઈને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.

થોડીવાર પછી કૌશલ્યાએ શોકનો વેગ સમાવીને પોતાના મનનો સંદેહ દૂર કરવા માટે કુશ તથા લવને પૂછયું, ભાઈઓ! તમારા તથા તમારા માબાપનાં નામ શું છે? તેઓએ અતિ વિનયપૂર્વક પોતપોતાનું નામ કહ્યું. પણ માબાપનાં નામવિષે તેમણે જણાવ્યું કે, અમારો પિતા કોણ છે તે અમે જાણતા નથી તેમજ આજ સુધી અમે તેમને જોયાં પણ નથી. અમારી મા છે, તે તપસ્વિની છે, પરંતુ એકે દહાડે અમે તેનું નામ સાંભળ્યું નથી. કોઈએ અમને તેનું નામ કહ્યું નથી તેમ અમે પણ તેને અથવા બીજા કોઈને તેનું નામ કદિ પણ પૂછયું નથી. અમે મહર્ષિ વાલ્મીકિના શિષ્ય છિયે, તેમના તપોવનમાં ઉછર્યા છિયે અને તેમનીજ પાસેથી વિદ્યા શિખ્યા છિયે. વ્યાકુલ ચિત્તથી આ સઘળી વાત સાંભળીને, ઘણુંકરીને કૌશલ્યાનો સંશય દૂર થયો; પરંતુ તેથી સંપૂર્ણ સંતોષ નહિ થવાથી, ફરીથી તેમને પૂછવા લાગી, તમારી માનો ચેહેરો કેવો છે? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કુશ અને લવે પોતાની માતાના ચેહેરાનું યથાયોગ્ય વર્ણન કર્યું તે સાંભળીને સઘળાંઓએ નિશ્ચય કર્યો કે,

તેઓ સીતાના પુત્ર છે. આવી ખાતરી થવાથી કૌશલ્યા વગેરે સઘળા રાજપરિવારનો શોકસિંધુ વગર હરકતે ઘણાજ વેગથી ઉછળ્યો. થોડીવાર પછી, કૌશલ્યાએ કુશ તથાલવનેપૂછયું, તમારી માની તબીયત કેવી છે? તેઓએ કહ્યું, સર્વદા અમે તેને જીવતી મુવેલી હોય તેવી જોઈએ છિયે. દિવસે દિવસ તે એવી દુર્બલ થતી જાયછે કે, હવે તે વધારે દિવસ જીવશે નહિ! એમ લાગેછે. આ વાત કહેતાં કહેતાં, બન્ને ભાઈઓની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

કુશ અને લવની તમામ વાત સાંભળીને સઉ ઘણોજ વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગ્યાં. કૌશલ્યાએ થોડી ધીરજ પકડીને સંપૂર્ણરીતે સંદેહ દૂર કરવા માટે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! તું આ વેળાએ મહર્ષિ વાલ્મીકિને અહિં બોલાવી લાવ. થોડીવારમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિ લક્ષ્મણની જોડે ત્યાં આવ્યા એટલે સઉએ યથાયોગ્ય ભક્તિપૂર્વક તેમને પ્રણામ કર્યાં અને પરમ સત્કારપૂર્વક આસન ઉપર બેસાડયા. ત્યાર પછી કૌશલ્યા હાથ જોડીને તેમને પૂંછવા લાગી, ભગવન! આપના આ બે શિષ્ય કોણ છે? કૃપાકરીને તેમની સર્વ હકીકત મને જણાવો: વાલ્મીકિએ જે દહાડાથી લક્ષ્મણ સીતાને પરિત્યાગ કરી આવ્યો હતો ત્યારથી લઈને આખર સુધીનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને રામના વિરહથી સીતાની કેવી અવસ્થા થઈ છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. સર્વ હકીકત સાંભળીને સઉની આખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. કૌશલ્યા

ઘણાંજ શોકાતુર થઇને હા વત્સે જાનકિ! વિધાતાએ, તારા નશીબમાં આટલું બધું દુઃખ લખ્યું હતું! આમ કહીને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ગમે તેમ હો પરંતુ સીતા હજી જીવતી છે અને આ કુશ તથા લવ એ તેનાજ પુત્ર છે એવિષે હવે કોઈને કંઈ પણ સંદેહ રહ્યો નહિ.

પાટલા દિવસ પછી પોતાની ઓળખાણ મળ્યાથી કુશ તથા લવના અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના અનિર્વચનીય ભાવ આવવા લાગ્યા વાલ્મીકિએ તેઓને કહ્યું, વત્સ કુશ! વત્સ લવ! વડીઆઈ અને કાકીઓના ચરણમાં નમો. બંને ભાઈઓએ તરતજ તે પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર પછી મહર્ષિએ કહ્યું, તમે રામાયણમાં લક્ષ્મણ નામના જે મહા પુરૂષનું ગુણકીર્તન વાંચ્યું છે તે આ રહ્યા. એ તમારા ત્રીજા કાકા થાય એમ કહીને લક્ષ્મણને દેખાડયો. 'લક્ષ્મણ' શબ્દ સાંભળીને તે બંનેભાઈ વિસ્મય થઇ તેને નિહાળીને જોવા લાગ્યા અને પછી ગુરૂની આજ્ઞા પ્રણામ દૃઢ ભક્તિ યોગથી તેમણે તેના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા.

આવીરીતે થોડીવાર વિત્યા પછી કૌશલ્યાએ લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! તું જલદીથી રામ અને વશિષ્ઠદેવને અહિં બોલાવી લાવ, તેપ્રમાણે લક્ષ્મણ તરત ત્યાંથી જઈને રામ અને વશિષ્ઠદેવને જોડે લઈ પાછો ત્યાં હાજર થયો. કૌશલ્યાએ આંસુભરી આંખથી ગદ્ગદ વચનથી કુશ અને લવની ખરી હકીકત તેમને જણાવી, અને સીતા હજી જીવતી છે તેપણ જણાવ્યું. કુશ અને

લવના વિષે રામચંદ્રના અંતઃકરણમાં જે સંશય હતો, તે હવે બધો દૂર થયો અને આંખોમાંથી ઝરતા આંસુવડે તેમનાં ગાલ ભીંજાયા. તે કુશ અને લવને અપ્રમેય વાત્સલ્યથી, હાલ્યા ચાલ્યા વગરની આંખથી જોવા લાગ્યા. ત્યારપછી કૌશલ્યાએ પુત્રની જોડે સીતાને પણ લાવવાની રામને વિનંતિ કરી તેનો કંઈપણ ઉત્તર નહિ આપતાં રામ મુંગા રહ્યા. પણ તેમના મૌન્યને કૌશલ્યાએ તેમની સંમતિ જાણીને, સીતાને બોલાવવા માટે વાલ્મીકિને પ્રાર્થના કરી. વાલ્મીકિએ તરત પોતાના આશ્રમમાં જઈને કૌશલ્યાએ મોકલેલી પાલખીની જોડે પોતાના એક શિષ્યને તપોવનમાં મોકલ્યો, અને તેને કહ્યું કે, તું જાનકીને આ પાલખીમાં બેસાડીને તેને અહિં મ્હારી પર્ણકૂટિમાં લઈ આવ. નૈમિષારણ્યમાં ભેગા થયેલા સર્વે માણસોને ધીમે ધીમે જાણ થઈ કે, રામાયણના ગાનારા વાલ્મીકિના શિષ્યો તો રાજકુંવર છે! સીતાને વનવાસ આપ્યા પછી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં તેઓનો જન્મ થયો હતો. સીતા હજી જીવે છે ને રાજા તેને પાછી ગ્રહણ કરશે, અને તેને તેડી લાવવાને માણસો પણ મોકલ્યા છે. આ ખબરથી ઘણાક માણસો આનંદિત થયા. પરંતુ કોઈકોઈ કહેવા લાગ્યા કે, આપણો રાજા ઘણોજ અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો છે; જો જાનકીને ફરીથી ઘરમાં લેવાની દરકાર હોય તો તેને શામાટે પરિત્યાગ કરવી જોતી હતી? તે વેળાએ જે જાનકી હતી તેજ હમણા પણ છે. તે વેળાએ જે કારણથી તેનો ત્યાગ કર્યો

હતો તે કારણ, હમણાં પણ જેમનું તેમજ છે. ખરેખરા મ્હોટા માણસનાં ચરિત્ર સમજવાં મુશ્કેલ પડેછે.

સીતાને ફરી ગ્રહણ કરવા માટે રામે એકપ્રકારનો સ્થિર નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ ઉપરની વાતો એક-મેકના દ્વારા ચર્ચાતી ચર્ચાતી તેમના કાનપર આવી, તેથી તેમનું ચિત્ત પાછું હોળવા માંડચું. તેમણે ધાર્યું હતું કે હવે જાનકીને ગ્રહણ કર્યાથી પ્રજા આપત્તિ કરશે નહિ. પરંતુ હજીસુધી તેઓના હૃદયમાંથી સીતાના ચરિત્રસંબંધી સંશય દૂર થયો નથી એવું જ્યારે તેમણે જાણ્યું, ત્યારે તેમના શોકની સીમા રહી નહિ, અને હવે શું કરવું જોઈએ એવા વિચારમાં મૂઢ જેવા બનીને લક્ષ્મણને બોલાવ્યો, અને તેની જોડે મસલત કરવા લાગ્યા. ઘણીક તકરારો થયાપછી અંતે નિર્ણય કર્યો કે, અહિં એકઠા થયલા માણસોની આગળ સીતા પોતાની પવિત્રતા સાબિત કરે તો રામે તેનું પુનઃ ગ્રહણ ખુશીથી કરવું. રામની આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણે આ વાત વાલ્મીકિને જણાવી.

લક્ષ્મણના મ્હોંએ સઘળી હકીકત જાણીને વાલ્મીકિ તરત રામચંદ્રની પાસે ગયા, અને સીતા ઘણીજ પવિત્ર છે એવિષે તેમને ઘણીકરીતે સમજાવવા લાગ્યા. રામ-ચંદ્રે તેના જવાબમાં કહ્યું કે, ભગવન ! સીતાની પવિત્રતા વિષે મને જરા પણ સંદેહ નથી. પરંતુ રાજ્ય ચલાવવા-નો ભાર લઇને હું ઘણોજ પરાધીન થયોછું. આપજ ઉપદેશ આપોછો કે, પ્રાણ આપીને પણ પ્રજાને ખુશી રા-

ખવી એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; કોઈ કારણથી તેમાં જ-
રા પણ ઉપેક્ષા દેખાડવાથી આ લોકમાં અપજશ મળેછે,
અને પરલોકમાં નરકમાં પડવું પડેછે. પ્રજાના અંતઃકર-
ણ સીતાના ચરિત્ર વિષે ઘણાંજ સંદેહવાળા છે. તેમનો
તે સંદેહ દૂર ના થાય તો હું તેને કેવી રીતે ગ્રહણ કરીશકું તે
કહો. મેં જ્યારથા સીતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે ત્યારથી
સર્વ સુખ ઉપર પાણી મૂકયું છે; કેવીરીતે આટલા દિવસ
સુધી હું જીવતો રહ્યો છું તે હું આપને કહી શકતો નથી,
ઘણોજ લાચારીથી મેં સીતાનો ત્યાગ કર્યોછે. કોઈકોઈ
વાર મનમાં આવેછે કે, ગમે તો પ્રજા અસંતુષ્ટ થાય
તો પણ હું સીતાને ગ્રહણ કરવામાં પાછી ન્હાની કરીશ
નહિ, પરંતુ તેમ કરૂં તો રાજધર્મ પ્રતિપાલન થતો નથી
તેથીજ હું આ વિષયમાં હિંમત કરી શકતો નથી. બીજો
એ પણ વિચાર કર્યો હતો કે, ભરતના હાથમાં રાજયસોં-
પીને રાજકાર્યમાંથી દૂર થઇને હું જાનકીને પાછી ગ્રહણ
કરૂં તો તેથી કંઈ પણ હરકત થશે નહિ. પણ ઘણો વિચા-
ર કરતાં અંતે તે ઉપાય અમલમાં આણવો ઠીક લાગ્યો
નહિ. મેં જાનકીના ઉપર જે ઘાતકીપણું ચલાવ્યું છે, તે-
નાથી નિઃસંદેહ હું ઘોર અધર્મી થયોછું. આખી ઉમ્મર
સુધી ઘણું ઘણું દુઃખ ભોગવવાને માટેજ મેં જન્મ લીધો
છે.. હું હમણા ઘણુંજ માનસિક કષ્ટ ભોગવુંછું, તે
મ્હારો અન્તરાત્માજ જાણેછે. જો આ ઘડિયે મ્હારા
પ્રાણ તથા દેહનો વિયોગ થાય તો હું છૂટું !!

આમ કહીને, રામ ઘણાજ વિકલચિત્તવાળા થઈ અ-

નિવાર્ય વેગથી રોવા લાગ્યા; પછી થોડીકવારે જરા શાંતચિત્ત કરીને હાથ જોડીને વિનય વાક્યથી વાલ્મીકિને કહેવા લાગ્યા, ભગવન! આપની પાસે મ્હારી અરજ એટલીજ છે કે, સીતા આવે તો આપ તેને સાથે લઈને સભા મડપમાં પધારજો, અને કૃપા કરીને તેને ગ્રહણ કરવાની સર્વની સંમતિ પૂછજો. જો સઘળાઓ તેમ કરવાની સંમતિ આપશે તો હું તેને તરત પુનઃ ગ્રહણ કરીશ. અને જો સર્વ માણસો સંમત નહિ થાય તો તેણે કોઈ સર્વમાન્ય પ્રમાણથી, પ્રજાનો સંદેહ દૂર કરવો જોઇએ. વાલ્મીકિ લાચારીથી, એ વાત ઉપર સંમત થઈને, ખેદીત અંતઃકરણથી પોતાના આશ્રમ તરફ ગયા.

પેલી તરફ સીતા, કૌશલ્યાની મોકલેલી પાલખી જોઈને, અને મહર્ષિએ મોકલેલા શિષ્યના મ્હોંથી તેમની આજ્ઞા સાંભળીને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી, હવે જણાયછે કે, વિધિ મ્હારા ઉપર આટલે દિવસે પણ કૃપાળુ થયોછે. મ્હારા દુઃખનો હવે અન્ત આવ્યો. જ્યારે સાસુજીએ પાલખી મોકલીછે, ત્યારે મહારાજ મને ગ્રહણ કરશે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. એ વાસ્તેજ આજે મ્હારી ડાબી આંખ ફરકતી હશે. હું આર્યપુત્રનો સ્નેહ, દયા, અને મમતા જાણુંછું. ઘણીજ લાચારીથી તેમણે મને પરિત્યાગ કરીછે. જેમ હું તેમના વિરહથી દુઃખિ છું તેમ તેઓ પણ મ્હારા વિરહથી દુઃખિ છે તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી.

જો મ્હારા ઉપર તેમના સ્નેહની કંઈક ન્યૂનતા હોત તો તેઓ પાછું લગ્ન કરતજ. પણ તેમ નકરતાં તેમણે સહધર્મિણીની જગાએ મ્હારી સોનાની મૂર્ત્તિ બનાવીને સ્નેહની પરાકાષ્ટા દેખાડીછે, અને મ્હારો સઘળો શોક નિવારણ કર્યોછે. ફરીથી મને આર્યપુત્રનું સહવાસસુખ મળશે, એવો મેં સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહોતો.

આમ બોલતાં બોલતાં આનંદથી જાનકીના આંખમાંથી પ્રબળ વેગથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેના શરીરમાં સેંકડો ગણું બળ આવ્યું અને ચિત્તમાં અપરિમિત સ્ફૂર્તિ તથા ઉત્સાહ સંચાર થયો. આર્યપુત્રે ફરીથી મને ગ્રહણ કરીછે એવો વિચાર કરવાથી તેના હૃદયમાં આનંદપ્રવાહ ઉછળ્યો. આહા! આશાની હિંમતનો પાર નથી! આશા ઉપર આધાર રાખીને તે મનમાંને મનમાં કેટલીક જાતની કલ્પના કરવા લાગી. રામની જોડે સમાગમ થયાથી કેવી અવસ્થા થશે તે સર્વ પોતાના ચિત્તપટ ઉપર ચિતરવા લાગી, અને તેને ખરો બનાવ માનવા લાગી. જાણે તે રામની સામે ગઈછે અને રામ લજ્જાથી મ્હોં ઊંચું કરીને તેની સાથે વાત કરી શકતા નથી. બીજીવારે માલમ પડ્યું કે, જાણે રામ આંસુ ભરી આંખે સ્નેહયુક્ત પ્રિય વાક્ય બોલેછે, પણ તે (સીતા) એક બોલપણ બોલતી નથી, અને અભિમાનથી મ્હોં ફીકું કરીને ઉભી છે; એકવાર જણાયું કે, જાણે પ્રથમ સમાગમની વેળાએ, બન્ને જડ જેવાં થઈને સ્થિર નયનથી એકમેકના મ્હોં જુએછે; અને બન્નેની

આંખમાંથી આંસુ ઝરેછે; બીજી વારે જાણ્યું કે, જાણે બન્ને એક આસન ઉપર બેસીને પરસ્પરના અતિ વિરહનો વેદનાનું વર્ણન કરવામાં એવા લીન થઈ ગયાં છેકે, આખી રાત્રિ વીતી ગઈ તેની તેમને ખબર પડી નહિ. વળી એકવાર એમ માલમ પડયું કે, જાણે તેને સાસુ- ઓની પાસે જઇને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તે સાસુઓએ આંસુભરેલી આંખોથી તેનું મુખચુંબન કર્યું તથા તેનું શરીર હાડકાના માળા જેવું થઈ ગયેલું જોઇને તેઓ શોકથી પરિતાપ કરવા લાગી; તેમજ બીજી વે- ળાએ એવો અનુભવ કરવા લાગીકે, જાણે તે સાસુઓની પાસે બેસીને તેઓના સવાલોના જવાબ આપેછે એટ- લામાં ભરત વગેરે તેના દિયરો ત્યાં આવ્યાં અને અશ્રુ- પાત કરતા ગદ્ગદ વચનથી તેને સંબોધિને કહેવા લાગ્યા આર્યે! અમે આપને પ્રણામ કરીએ છિયે, આમ બોલીને તેઓ તેને નમ્યા. એકવાર એમ જણાયું કે, જાણે તેની બેહેનોએ આવાને તેને પ્રણામ કર્યા અને તેમના પર- સ્પરના મેળાપથી સર્વના શોકનો પ્રવાહ ઉછળ્યો, અને તેઓ અશ્રુપૂર્ણ લોચનથી વિલાપ તથા પરિતાપ કરવા લાગી. બીજીવેળાએ એમ અનુભવ કરવા લાગીકે, યજ્ઞકાર્ય ચલાવવામાટે બનાવેલી તેની સોનાનો મુર્તિ જાણે દૂર કરવામાં આવીછે, તે પોતેજ રામની ડાબી બાજુએ બેસીને યજ્ઞક્ષેત્રમાં સહધાર્મિણીનું કાર્ય કરેછે.

આમ અનુભવ કરતી કરતી આહ્લાદિત મનથી જા- નકી પાલખીમાં બેઠી, અને બીજે દિવસે સાંજે નૈમિષા-

રણ્યમાં પહોંચી. ત્યાં વાલ્મીકિએ તેને કહ્યું, વત્સે! રાજા રામચંદ્ર તને ગ્રહણ કરવામાં સંમત થયાછે. કાલે જ્યારે તેઓ સભામંડપમાં હશે ત્યારે સર્વેની સામે હું તને તેમનાં હાથમાં સોંપીશ. વાલ્મીકિના મનમાં દ્દઢ વિશ્વાસ હતો કે, હું સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરીશ તો કોઈપણ માણસ હિંમત કરીને સભામાં અસંમતિ દેખાડશે નહિ. એ વાસ્તે તેને પવિત્રતાનું પ્રમાણ દેખાડવાની આવશ્યકતા વિષે સીતાને કંઈ પણ કહ્યું નહિ. ત્યારપછી જાનકીએ એકાન્તમાં બેસીને કુશ તથા લવના મ્હોએથી સઘળી બનેલી હકીકત સાંભળી અને તેથી પોતાના પરિગ્રહ વિષે તેની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ. તેને લીધે આનંદથી અધીરી થઇને પ્રતિક્ષણે પ્રભાતની વાટ જોવા લાગી. આખી રાતમાં એકવાર પણ તેણે આંખ મીંચી નહિ.

બીજે દિવસે સવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ સ્નાનસંધ્યાદિ કરીને પછી સીતા, કુશ, લવ, અને બીજા શિષ્યોની જોડે સભામંડપમાં ગયા. સીતાને હાડકાંનો માળો જોઇને રામનું હૃદય ભેદાવા લાગ્યું તો પણ અતિકષ્ટથી તેમણે ઉછળતો શોક સમાવ્યો; અને પ્રજા આજ કેવો અભિપ્રાય આપશે તેની ચિંતાથી ચિંતાતુર થઇને ઘણાજ ખેદીત અન્તઃકરણથી કાળ ગાળવા લાગ્યા. સીતાની અવસ્થા જોયાથી ઘણાકોના અન્તઃકરણમાં તેનાં ઉપર કરૂણા ઉત્પન્ન થઈ. સભામાં પ્રવેશ કર્યાબાદ વાલ્મીકિ આસન ઉપર નહિ બેસતાં સર્વે સાંભળે તેવી રીતે કહેવા

લાગ્યા કે, સભામાં બીરાજેલા જુદા જુદા દેશના રાજાઓ અને કૌશલ રાજ્યની પ્રજા. તમે સર્વ જાણોછો કે રાજા રામચંદ્રે વગર પાયાને લોકાપવાદ સાંભળ્યાથી ચિત્ત ચલાવીને ઘણીજ નિરપરાધિ જાનકીને પરિત્યાગ કર્યો છે. હવે હું તમને વિનંતિ કરૂં છું કે, તમે સર્વે મળી સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની રામચંદ્રને ખુલ્લે દીલથી ટેકો આપો. જાનકી સંપૂર્ણરીતે પવિત્ર છે તે વિષે મનુષ્યમાત્રના અન્તઃકરણમાં જરા પણ સંદેહ થઈ શકતો નથી.

આટલું બોલીને વાલ્મીકિ ચૂપરહ્યા, પછી સભામંડપમાં ઘણોજ ભારી કોલાહલ થયો. થોડીક વારે નરપતિઓએ અને બીજા મ્હોટા મ્હોટા માણસોએ ઉભા થઈ હાથ જોડીને વિનંતિપૂર્વક પોતાની સંમતિ જાહેર કરી કે, અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છિયે કે, રાજા રામચંદ્રે સીતા દેવીને ફરી ગ્રહણ કર્યાથી અમે ઘણાંજ આનંદિત થઈશું. પરંતુ બીજા કેટલાંક માણસો નીચું માથું કરીને મુંગા રહ્યા. રામ આટલીવાર સુધી ઘણાજ સંદેહથી કાળ ગાળતા હતા, પણહમણાં તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવામાં સર્વ સાધારણોની સંમતિ જણાતી નથી. એથી તેમનું મુખ લેવાઈ ગયું અને તે ઘણા દુઃખી તથા બહાવરા બનીને સ્થિર નયનથી વાલ્મીકિનું મ્હો જોવા લાગ્યા. વાલ્મીકિને ઉત્સાહ પણ ભંગ થઈ ગયો અને બીજોકંઈ ઉપાય હવે નથી એમ તેમની ખાત્રી થઈ. તેથી તે સીતાને સંબોધિને કેહેવા લાગ્યા, વત્સે જાનકિ! તારા ચરિત્ર વિષયમાં પ્રજાના મનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થયોછે તે હજી

સુધી દૂર થયો નથી; એટલામાટે તું કંઈ પ્રમાણ દેખા-
ડીને સઉના અંતઃકરણમાંથી તે સંદેહ દૂર કર. સીત
વાલ્મીકિની જમણી બાજુએ ઉભી રહીને ઘણાજ વ્યાકુલ
ચિત્તથી દરેક પળે પરિગ્રહની વાટ જોતી હતી, તેવી
વેળાએ વાલ્મીકિના આવાં વાક્ય સાંભળતાંજ વજ્રનો
ઘા થયો હોય તેમ મૂર્છિત થઈ અને ખીલી રહેલી વેલ-
પવનના સપાટાથી જેમ લચી જાયછે તે પ્રમાણે જમીન
ઉપર તુટી પડી.

માતાની આવી દશા જોયાથી બહુ ખેદ પામીને કુશ અને
લવ છાતી ફાટે તેમ રોવા લાગ્યા. રામ આટલી વાર સુધી
અતિ મહાન્ લોકાનુરાગ પ્રિયતાની સહાયતાથી ધીરજ
પકડી રહ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે તેમણે સીતાને જમીન
ઉપર તુટી પડતી જોઈ અને કુશ તથા લવના રડવાનો
સાદ સાંભળ્યો ત્યારે તે ઉંડો નિશ્વાસ મૂકીને, હા! પ્રેય-
સિ! આટલું કહેતાંજ મૂર્ચ્છિત થઈને સિંહાસન ઉપરથી
નીચે પડી ગયા. કૌશલ્યા પણ શોકથી ઘણીજ વિહ્વલ
થયાં અને હા વત્સે જાનકિ! એટલું કહેતાંજ તેપણ
મૂર્છિત થયાં. સીતાની બ્હેનો પણ ઘણીજ શોકાતુર થઈને
હાય! હાય! આ શું થયું! એમ કહીને રોવા લાગી. આ
સર્વ બનાવ જોઈને સભાના સઉ માણસો સ્તબ્ધ તથા
મૂઢ જેવા થઈને ચિત્રની પેઠે બેસી રહ્યા. ભરત, લક્ષ્મ-
ણ અને શત્રુઘ્ન શોકથી ઘણાજ દુઃખી થયા પરંતુ તેઓ
ધીરજ રાખીને રામચંદ્રને શુદ્ધિમાં લાવવાના ઉપાય
કરવા લાગ્યા. થોડીક વારે રામને શુદ્ધિ આવી, વાલ્મી-

કિએ પણ સીતાને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે ઘણી કોશેશ કરી. પરંતુ તે મહર્ષિના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. થોડીક વારે તેમને સમજાયું કે, સીતાએ આ લોક છોડચું છે!

સીતા ઘણીજ સુશીલા તથા બહુ સરળ હૃદયની હતી; તેના જેવી પતિપરાયણ સ્ત્રી કદિપણ કોઈના જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવી નથી. તે પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રમાં પતિ પરાયણતાના ગુણની એવી તો પરાકાષ્ટા દેખાડી ગઈછે કે, ઈશ્વરે માનવ જાતિને પતિવ્રતા ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટેજ તેને ઉત્પન્ન કરી હતી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. તેના જેવી સર્વગુણ સંપન્ન સ્ત્રી કોઈ પણ વેળાએ ભૂમંડળમાં જન્મી નથી અને કદિપણ કોઈ સ્ત્રીએ તેના જેવું દુઃખ વેઠ્યું નથી, એવું જણાયછે.

સમાપ્ત.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.